Marosvári Attila

A kiszombori rotunda

Marosvári Attila

A KISZOMBORI ROTUNDA

2. bővített kiadás

Kiszombor
2014

A kötet teljes, jegyzetekkel és archív fotókkal ellátott változata:
Kiszombor története. Szerk. Marosvári Attila. Kiszombor, 2008. II. 135-183.

Grafika: Karsai Ildikó
Fotó: Dömötör Mihály

ISBN 978-963-08-9554-5

© Marosvári Attila, 2014

Kiadja: Kiszombor Nagyközség Önkormányzata Képviselő-testülete
Felelős kiadó: Szegvári Ernőné polgármester
Nyomdai előkészítés: Fotó-Grafika Stúdió, Kukucska András
Nyomás: Innovariant Nyomdaipari Kft. Szeged

Bevezetés

A 17. század elején, amikor a tizenötéves háború pusztításait követően Dél-Magyarország nagy része pusztasággá vált, a Maros bal partján egy kis kerek templom magasodott magányosan a környék fölé. Néhány emberöltővel korábban gazdag település vette körül, ám az emberek a vész elől elmenekültek, így a falu nagyobb része, mint a többi is a környékben, gyorsan az enyészeté lett. A templom azonban, miként évszázadok óta, állt, érintetlenül és szinte teljes épségben.

Ezekben az évtizedekben az Alföld összes kora-középkori emlékét elsodorták a háborúk viharai, alig néhány maradt meg közülük a mának, azok is csak részekben, töredékekben. Romok és pusztaság – ez a 16-17. század fordulójának Délvidéke. *„A Temesi Bánság képét adá az enyészetnek. Népes régi falvak elpusztultak és a lakatlan táj mocsárrá változék"* – írta Bárány Ágoston, Torontál vármegye első történetírója 1845-ben. És a kietlen, mocsaras tájban ott állt a rotunda, az egykori Zombor falu helyén, kopottan, beszakadt tetővel, ám mégis: eredeti állapotában. Vajon miért maradhatott meg? Vajon miért kímélték meg ezt a templomot - egyetlenként messzi vidéken – a török, tatár vagy éppen magyar rablóhordák?

Nincs könnyű helyzetben, aki megfejteni kívánva a kiszombori körtemplom titkát, válaszolni szeretne, hiszen a kérdések tovább sorakoznak. Kik és mikor építették ezt a különleges templomot, amelyből alig létezik néhány a Kárpát-medencében, azok is meglehetős távolságban egymástól, s ezeken kívül a legközelebbi hasonlók egyes vélekedések szerint csak valahol a távoli Grúzia és Örményország területein fedezhetők föl? Miért volt fontos egykori elődeink számára, hogy itt, a Maros közelében egy ilyen keleties vonásokat hordozó körtemplomot építsenek? Mi volt a céljuk vele? Mire használták? Kegyúri templom volt, mint ahogy máig sokan gondolják, vagy más funkciója is volt? Csupa olyan kérdés, amely óhatatlanul felötlik a késői látogatóban, amikor a 18-19. századi átépítések pusztításaitól megszabadított, immáron eredeti állapotába helyreállított, s

egykori impozáns szépségét mutató rotunda belsejében körbenézve szembesül a történelemmel. És nincs olyan betérő, akit ne érintene meg a freskókkal díszített, puritán, de mégis egyedi atmoszférát árasztó hatkaréjos belső tér különleges kiképzése.

Mindazonáltal alig van olyan forrás, amely használható útbaigazítást ad a rotunda kapcsán fölvetődő kérdésekre. A templom föltárásai is inkább a kérdőjeleket szaporították, sem mint segítették volna a nagy kérdések tisztázását. Mégis, már eddig is sokan voltak, régészek, történészek, művészettörténészek, de néha laikusok is, akik megpróbáltak magyarázatot adni a kiszombori körtemplom rejtélyére.

Könyvünkben ezeket a válaszokat, a nem egyszer egymásnak és a tényeknek is ellentmondó hipotéziseket foglaljuk össze. Arról nyújtunk áttekintést, hogy az elmúlt évtizedek során milyen elképzelések születtek és íródtak le a rotunda keletkezésével és funkcióival kapcsolatosan. A kép, mint látni fogjuk, rendkívül vegyes. Mivel olyan írott dokumentum, amely témánkra, a feltett kérdések megválaszolására vonatkozna, máig nem került elő, a kutatók elsődleges forrása maga a körtemplom a sajátos építészeti és művészettörténeti megoldásaival, amelyek nem mindig tette lehetővé a vitathatatlan konklúziók levonását. E tény sok esetben tág teret adott a legkülönbözőbb nézetek kifejtésére, amelyeket főként csak az elmúlt évszázadban három alkalommal is bekövetkező átalakítások, illetve régészeti föltárások nyomán napvilágra került újabb adatok korrigáltak, bár – miként ezt is látni fogjuk – nem nyújtottak olyan adalékokat, amelyek az építkezés körüli homály oszlatásához hozzájárultak volna.

E munka első kiadása az ezredforduló tiszteletére jelent meg. Példányai azóta elfogytak, a kötet hozzáférhetetlenné vált. Újbóli bővített és részben átdolgozott kiadását azonban nem csak ez indokolta, hanem az időközben napvilágot látott újabb kutatási eredmények bemutatásának igénye is, melyek pontosabbá tehetik a rotundával kapcsolatos ismereteket. Ezzel együtt még ma is ott tart a hatkaréjos körtemplomok, köztük a kiszombori kutatása, hogy miközben jól behatárolható az építési idejük, így pontosan meghatározható, mely keletkezési hipotézisek zárhatók ki, addig máig nem ismert eredeti funkciójuk, a korabeli nyugati keresztény építészet formavilágától eltérő belső téralakításuk oka, és az építtetők személye, célja, szándéka sem azonosítható.

Éppen ezért, mielőtt könyvünk olvasásába belekezdene az olvasó, most is ugyanazt kell előre bocsátanunk, mint amit az első kiadás bevezetőjében írtunk: noha több ponton is tisztult a kép az elmúlt években-évtizedekben, a kiszombori körtemplom még mindig őrzi titkait.

A körtemplomra vonatkozó, az 1910-es átépítés előtti adatok

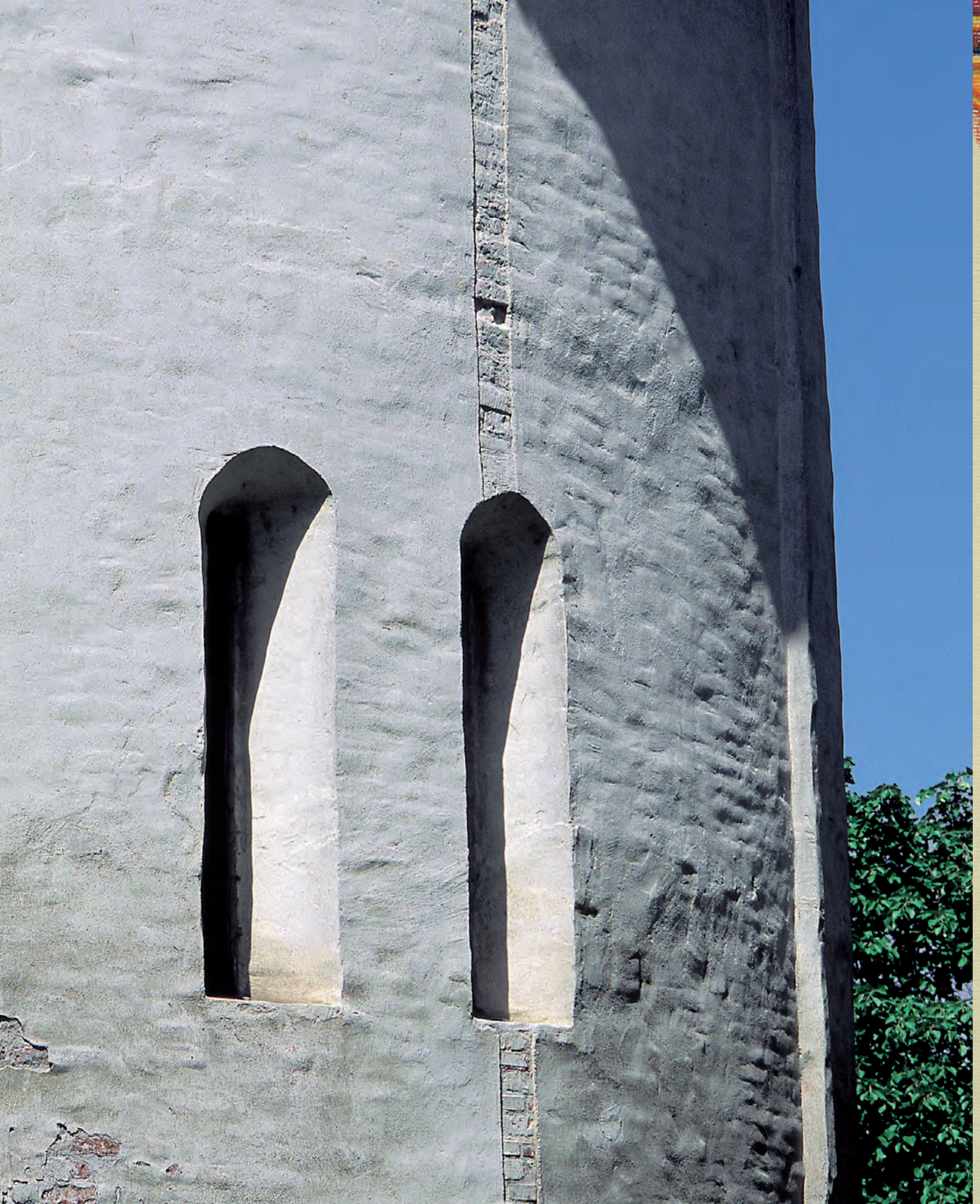

Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti emlékei közül, annak ellenére, hogy e megye az államalapítást követő évszázadok egyik legfontosabb egyházi és igazgatási centruma volt, meglehetősen kevés emlékanyag maradt fenn. Dávid Katalin művészettörténész, aki 1974-ben megvédett kandidátusi disszertációját Csanád vármegye Árpád-kori emlékanyaga összegyűjtésének és rendszerezésének szentelte, csak néhány olyan emléket tudott fölsorolni, amely nem csupán írott adatokból volt ismert, hanem régészeti leletek útján is rekonstruálható volt. Ennek a gyér emlékanyagnak legteljesebben, legépebben megmaradt, s egyben talán legkülönösebb darabja a kiszombori körtemplom.

A rotunda korai történetéről kevés írott forrással rendelkezünk. A templomra utaló első adat egy 1334-es pápai tizedlajstromban található, amely – helytelenül – a maroselvi főesperesség alá tartozó plébániáról tudósít. A tizedlajstrom szerint Andrásnak, a templom plébánosának 15 báni dénárral kellett megtámogatnia XXII. János, majd XII. Benedek pápa szentföldi kiadásait, ami – összehasonlítva a lajstromban felsorolt más plébániák ennél számottevően alacsonyabb hozzájárulásával – arra utal, hogy akkor jelentős és módos plébánia lehetett a zombori. Maga a település is, amely a Csanád nemzetség birtokában volt, minden bizonnyal tovább gyarapodott, amit bizonyít, hogy egyes – bár okleveles adatokkal alá nem támasztott – vélekedések szerint Zsigmond király 1418-ban mezővárosi rangra emelte a települést. Ha Zombor mezővárosi státusza nem is igazolható kétségbevonhatatlanul, akkori jelentőségére utal, hogy Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek 1536-ban kiadott országleírásában a Marosvidék fontos helységei között tüntette fel. Ezt erősíti az a tény is, hogy Lázár deák 16. század elején készült térképén Zombar néven szerepelt a település. A török pusztítás elől azonban Zombor sem térhetett ki: az addig virágzó település fejlődése hosszú időre megtorpant.

Noha a rendelkezésre álló adatok csekély

száma nem teszi lehetővé a település korai történetének hiánytalan rekonstrukcióját, bizonyára nem lenne helytálló – legalábbis a 16. század vonatkozásában – azt állítanunk, hogy a falu a török hódoltság időszakában elnéptelenedett. Habár a török hadjáratok kezdetén komoly pusztítás érte a települést, melynek következtében a népesség jó része elmenekült, mégis több forrás egybehangzóan arra utal, hogy még ebben az időben is volt élet a templom környékén. Míg 1557-58-ban a temesvári defterdár mindössze 8 lakott házat talált a faluban, néhány évvel később, 1564-ben Telegdi István adólajstromában Zombor esetében 24 jobbágytelekkel találkozhatunk. Az ezt követő évek állapotáról már csak a török adóösszeírásokból értesülhetünk. Mind az 1567-ből való, mind pedig az 1579-ből származó defter 36 családról tudósít. Ez a szám a csanádi nahije adófizetőit számba vevő 1579-1580-as defter bizonysága szerint ebben az időben egy átlagos méretű települést takart, amely azonban valószínűleg jóval kisebb lehetett, mint néhány évtizeddel korábban, Oláh Miklós feljegyzése idején. Ez a hanyatlás bizonyára tovább folytatódott, így ezek a defterek csupán egy átmeneti helyzetről tudósítottak, amit mi sem bizonyít jobban, mint az a néhány évvel későbbi összeírás, amely már csak 3 lakost említ a faluban.

A továbbiakra vonatkozóan a nyomokból, pontosabban azok hiányából arra következtethetünk, hogy Zombor az 1596-os tatár betörést követően egy időre valóban elnéptelenedett. Erre utalhat, hogy a 17. század első évtizedeire vonatkozó források pusztaként említik a települést. Mindazonáltal nem kell azt hinnünk, hogy a faluban teljesen megszűnt az élet. A lakosság egy része ugyanis, kényszerűen alkalmazkodva a zavaros helyzethez, a pusztító-portyázó hadak és a különféle adószedők elől a környék mocsaraiba és erdeibe húzódott. A veszély elmúltával viszont az emberek visszatértek lakóhelyükre. Így történhetett ez Zombor esetében is, amely, mint Szentkláray Jenő megállapította, az egyetlen olyan település volt a Marostól a Dunáig, amely magyarok által lakottan legalábbis részben megmaradt. Bizonyára nem áll távol a valóságtól, ha feltételezzük: ennek a megkülönböztetett helyzetnek köze lehetett a rotundához.

Hogy a rotunda épségben vészelte át a 16-17. század zivataros évtizedeit, elsősorban a rablócsapatok pusztítását, valamint a terület birtokosainak állandó változását, az nagy valószínűséggel az épület sajátos, keleties jellegével függhetett össze. A hagyomány sokáig úgy tartotta, hogy a templom török mecset volt. E hagyományt erősítette meg Bárány Ágoston, Torontál vármegye első történetírója, aki 1845-ben kiadott munkájában megjegyezte a településsel kapcsolatban, hogy *„Töröktanya volt egykor; mit az úgy nevezett »töröktemető« nevű hely, 's a' régi törökmecset, melly ma a' cath. templomnak, sanctuarium gyanánt szolgál, eléggé igazolnak."* A rotunda török mecsetként való használatának hagyománya még a legutóbbi időben is felmerült. Nem kevés malíciával, de teljes joggal állapította meg ezzel kapcsolatban Bíró Béla: *„Az épület a nép emlékezetében ma is mint »török mecset« él, ami egyébként általános jelenség: a nép minden régi épületben török mecsetet lát. Szomorúan jellemző, hogy a nép felfogásában a török eredet a régi non plus ultrája, mert – különösen ezen a vidéken – alig van élményt adó emlék a török világ előtti időkből".* Mindenesetre, hogy a törökök valóban használták az épületet, annak halvány emlékei lehettek azok a török írásjelek, amelyeket az egyik fülke oldalába karcolva találtak. A Historia Domus (plébániatörténet) írását minden bizonnyal az 1830-as években megkezdő Horváth Mihály plébános is följegyezte, hogy a török hódoltság idején előbb fürdőként, majd istállóként hasznosították a templomot. Az viszont bizonyos, hogy török település nem alakult ki a rotunda környékén, és azt sem igazolja semmi, hogy a körtemplomot mecsetként használták volna. Sem egyikre, sem másikra utaló adat, vagy régészeti lelet eleddig nem került elő. Ugyanakkor tényként kezelhetjük, hogy a katolikus hitélet gyakorlására nem volt mód ezekben az évtizedekben. Ezt támasztja alá az az 1650-ből megmaradt feljegyzés, amely Zombor esetében egy olyan plébániáról tudósít, ahol nem volt plébános.

A török kiűzését követően a falu közigazgatásilag a Temesi Bánság része lett, majd ezen belül a Csanádi Kamarai Tiszttartóság kötelékébe került, tehát kamarai birtok lett. E tény mindenképpen jótékonyan hatott a településre, mert a betelepítésekkel párhuzamosan ismét benépesedett (az 1717-es Mercy-féle összeírás már 15 házról tudósított, 1718-ban pedig újabb 20 telepes családdal gyarapodott a falu), oly annyira, hogy 1722 körül újból plébániát szerveztek itt.

A plébánia újjászervezése bizonyára nem volt könnyű feladat, mivel a császári adminisztráció rendre érzékeltette fennhatóságát az élet minden területén, így az egyházi ügyekben is. Van adatunk arról, hogy 1722-ben, amikor Baky Nándor makói plébános gróf Nádasdy László csanádi püspök megbízásából, de a kerületi tiszttartó hozzájárulása nélkül beiktatta hivatalába az új zombori lelkipásztort, akkor a hatóság semmissé tette a kinevezést, és kitiltotta a faluból a plébánost. Mivel a falu lakói a távozni nem akaró papjuk védelmére keltek, karhatalommal távolították el őt, a templomot pedig bezárták. Nem volt könnyű a lakosság helyzete sem, amely a törökök és tatárok fosztogatását követően ezekben az években a császári csapatok kegyetlenkedéseit volt kénytelen elviselni, oly annyira, hogy sokan házaikat és a földjeiket hátrahagyva a Maroson keresztül szöktek át a biztonságosabb Csanádba.

A helyzet normalizálódását követően, 1744-ben nyílt mód arra, hogy a sok évtizedes

interregnum, valamint az árvizek pusztításait kijavítsák a rotundán. A javításra minden bizonnyal nagy szükség volt, mert – miként Szirbik Miklós 1835-36-os Makó-leírásából tudjuk – a Maros a 18. század közepén a zombori templom felé folyt, *„'s annak szinte a' tövit mosta."* A javítás azonban bővítéssel is együtt járt: a körtemplomot a nyugati oldalán megnyitották, s egy 10 öl hosszúságú fatornyos templomot építettek hozzá, amelynek szentélyét immáron a rotunda alkotta. 1776-ban ezt a fatornyos templomot elbontották, s annak helyén 1777-ben a kor provinciális barokk stílusában egy új templomhajót építettek. Minden bizonnyal ekkor festették a templom szentélyét képező rotunda mennyezetére a legújabb régészeti feltárással ismét napvilágra került barokk freskókat. A rotunda-szentélyt ekkor, majd 1797-ben ismét, amikor a falu új birtokosa, Oexel Mátyás kriptát épített itt, feltöltötték, továbbá jelentős átalakításokat végeztek az ablakokon és a karéjokban, hogy alkalmassá tegyék új funkcióinak betöltésére. Mindez felbecsülhetetlen károkat okozott az épület eredeti állapotában.

A rotunda állagát tovább rontotta az 1834-es átalakítás, amikor a keleti fülkékbe új ablakokat vágtak. Ebből az időszakból való az a leírás, amely aránylag részletes képet nyújt a templom állapotáról. Az 1836-os canonica visitatio (egyházmegyei felügyeleti ellenőrzés) az alábbi tájékoztatást adja a templom épületéről: *„Ez a templom szilárd anyagból, mégpedig a szentély több évszázaddal ezelőtt boltozatosra, a hajó pedig 1777-ben síkmennyezetűre épült. A torony zsindelyes, s leghamarabb újólag be kell födni, a templom pedig a sekrestyével együtt cserepes tetejű. A szentély teteje lyukas, ezért ki kell javítani. A sekrestye a rosszul ráhelyezett tető miatt esős időben mindig megtelik vízzel, ennek gerendái és a síkmennyezet a tetővel együtt fel vannak támasztva, mivel a rothadás miatt beszakadnának, szinte romos állapotúak. Az új sekrestye emelése végett a tekintetes Oexel család a patrónusi jogoknak örvendve 1834 novemberében gondoskodott hatvanezer téglának az összegyűjtéséről, melyek ezidőtájt hiánytalanul a templom mellett vannak összerakva."* (dr. Orbán Imre fordítása).

A láthatólag rossz állapotú templom felújítására a következő években került sor: 1840-ben az eredeti körtemplom-szentélyt tovább csonkítva hozzáépítették az emeletes sekrestyét, 1844-ben pedig újjáépítették a tetőt és a roskadozó födémet, valamint a torony is új, fenyőzsindelyes tetőzetet kapott.

A templom nem egyszer drasztikus átalakítása, főként a rotunda nyugati és északi beépítése a 19. század közepére jóformán teljes egészében elrejtette a szem elől a Dél-Alföld legépebben megmaradt kora-középkori építészeti emlékét. Ez adhat magyarázatot arra, hogy a kor két jeles történésze, Orthmayer (később Ortvay) Tivadar és Szentkláray Jenő által a Csanádi egyházmegyében található

műemlékekről és régi épületmaradványokról összeállított jegyzék nem említette meg a zombori templomot. Talán ez lehetett az oka annak is, hogy Henszlmann Imre, aki a közeli Csanád templomának 1868-as ásatásakor igen sokat időzött a környéken, 1876-ban kiadott, s többek között Magyarország román kori műemlékeit számba vevő munkájában csak a függelékben említi meg a kiszombori rotundát. Pedig Rómer Flóris az Archeológiai Közlemények 1876. évi II. füzetében a hazánk területén lévő román stílusú műemlékek között részletes leírást adott a körtemplomról. Tudomásunk szerint ez a legkorábbi feljegyzés, amely a rotundát mint fontos román kori emléket írta le. Rómer ismertetése így hangzik: *„Kis-zomboron, mely közel a Maroshoz fekszik, az ujabbkoru templomnak szentélye egy románkoru kerektemplomnak maradványa. Feltünvén nekem a sajátságos szentélyzáradéknak kupos teteje, valamint a külső falon lefutó keskeny oszlopok, vizsgáltam az egyik oldalról, t. i. északról e kerekegyházhoz csatolt sekrestyét, mely sokkal későbbi. A szentély hajdan 6-szögü volt, jelenleg csak négy és fél ív maradt meg, a többi másfél ív át van törve, és maradékfalai a templomhoz vannak csatolva. A boltgerinczek e téglaépitményen hasábosak és egyszerüen leszeletvén válltőbe mennek át. A körök közei 7´7"-nyiek a szentély átmérője 46´7". Kelet felé kerek szemöldü ablak maradt fenn; az oszlopfejek fölött keskeny ablakok vannak, az egyes bolthajtásoknál háromszög csucs párkány látszik, és keskeny oszlopkák levéldiszfejekkel tünnek fel, valamint a fogdisz is tanusitja a románkoru eredetet; az oszlopkák 2´-nyira vannak egymástól. Ugylátszik, hogy e templom eredetileg magasabb volt 5 ölnél, mert a kerekpárkány hiányzik."*

Rómer a műemlék leírásán túl nem tett kísérletet arra, hogy közelebbről meghatározza a körtemplom eredetét. Megtette viszont ezt Karácsonyi János 1886-ban, a Csanád nemzetség birtokviszonyait elemző nagy tanulmányában, amelyben kifejtette, hogy

„Eme a tatárjárással legalább is egykoru egyháznak a szentélye […] egyedül maradt meg a Csanád nemzetség által emelt egyházak, monostorokból; ez őrzi egyedül emlékét alkotójának, egy kihalt magyar nemzetségnek". Hasonlóan foglalt állást korábbi figyelmetlenségét revideálva Ortvay Tivadar is, aki a pápai tizedjegyzékek alapján 1891-ben kiadott Magyarország egyházi földleírása a XV. sz. elején című átfogó munkájában megállapította: Kiszombor *„Falfestményekkel díszített román stylü temploma híres nevezetesség, szentélye bizonyosan a XII. sz.-ból való, s a kihalt Csanád-nemzetség szép, jelentős emléke".* Valószínűleg Karácsonyi és Ortvay nyomán utalt Borovszky Samu a Csanád vármegyéről, Reiszig Ede pedig a Torontál vármegyéről megjelent monográfiában a szentély Árpád-kori eredetére, azt ők is a Csanád nemzetséghez kötötték, bár az építés idejét mindketten későbbre, a 13. századra tették. Számon tartotta a műemléket a csanádi egyházmegye is, bár az egyházközségek összeírását szolgáló sematizmus csupán az épület régiségére tett utalást, és alig adott több információt, mint az 1836-ból származó canonica visitatio. Az 1900-as sematizmusban mindössze ennyi szerepel: *„A templom szentélye kívülről kerek, belülről hatszög alakú, ez előtt több évszázaddal szilárd anyagból építették."*

A rotunda átalakítása 1910-ben

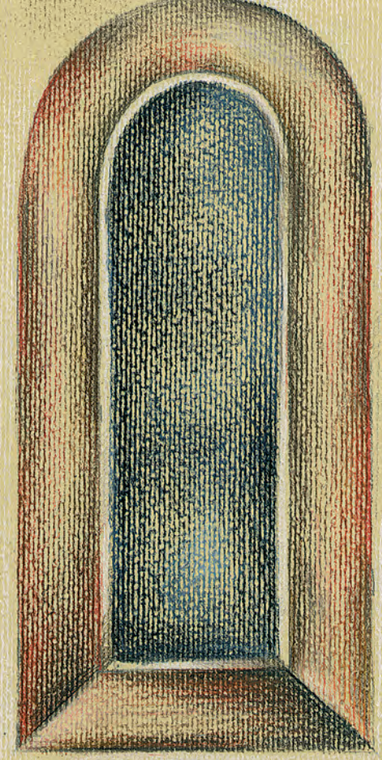

A rotunda nagyobb figyelmet 1903-ban kapott, amikor – vélhetőleg egy földrengés hatására – a templom megrepedezett, s halaszthatatlanná vált az épület felújítása. Noha néhány évvel korábban, 1891-ben már egy vihar megrongálta a tornyot, melynek következtében a templom belsejét és tornyát is felújították, a repedések ténye újból tovább nem halasztható beavatkozást igényelt. Ezt sürgette egyébiránt a nagyszentmiklósi főszolgabíró is, aki hatósági úton kötelezte a kegyúri jogot gyakorló Rónay család tagjait a templom felújításának megkezdésére. A munkák első fázisaként 1904-ben elbontották a tornyot, a templomhajó mennyezetét pedig fenyőoszlopokkal támasztották alá, továbbá a templom felújítási terveinek elkészítésére felkérték Csányi Károly műegyetemi tanárt.

A templom teljes újjáépítésére azonban még néhány évet várni kellett. Ennek döntően anyagi okai voltak, elsősorban az, hogy a kegyúri család csak a templom rekonstrukciójának költségeit kívánta viselni, ám az új templom felépítését nem akarta finanszírozni. Az ügyet csak bonyolította a szentély kérdése, hiszen akkor már tudott volt a helyi notabilitások előtt, hogy az *„a magyar kereszténység első korszakából eredő műemlék"*. Éppen ez volt azonban az a kapaszkodó, amely a halaszthatatlan felújítás ügyét átbillentette a holtpontról, s a szakmai közvélemény figyelmét is a szentélyre irányította. Dessewffy Sándor csanádi püspök ugyanis a szentély műemléki voltával próbált állami támogatást szerezni a templomépítéshez. Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszterhez küldött, támogatást kérő levelében többek között a következőket írta: *„Nagykiterjedésű egyházmegyémben – ha jól vagyok értesülve – a kis-zombori templom szentélye az egyetlen árpádkori keresztény maradvány, a mely kulturtörténeti tekintetből, a templom ujjáépítése esetén is okvetlenül fentartandó. Ezek előadása után tisztelettel esedezem méltóságodnak, méltóztassék a műemlékek orsz. bizottsága által megállapítani, vajjon a kiszombori templom szentélye valóban árpádkori magyar műemlék-e, és mint ilyen a templom ujjáépítése esetén továbbra is fentartandó-e? Miután továbbá a kegyuraság számjelzett hozzájárulásán kívül alig van számottevő összeg, a mely a templomnak csak legegyszerűbb alakban is és nagyobb terjedelemmel való felépítésére volna fordítható, annál kevésbé, hogy az új templom a régi keresztény magyar emlékhez méltó kiegészítésül szolgáljon: kegyeskedjék a tervezett templomépítéshez is nagyobb összeget folyósítani."*

Hogy a templom helyreállításához és átépítéséhez szükséges állami támogatás odaítéléséről végül is 1909-ben kedvező döntés született (az uralkodó jóváhagyásával a magyar vallási alapból 1910-től öt évi részletben évi 48 ezer korona segélyt engedélyezett a Vallás- és

Közoktatásügyi Minisztérium), elsősorban a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) közbenjárásával magyarázható. A MOB már 1904 szeptemberében Sztehló Ottó személyében szakértővel szemrevételeztette a műemléket. Sztehló jelentése több szempontból is megkülönböztetett figyelmet érdemel. Elsősorban azért, mert megerősítve Römer megfigyeléseit, rögzítette a műemlék fontosságát és jelentőségét, másrészt azért, mert – tudomásunk szerint elsőként – jó érzékkel, bár nem az igazán lényeges összefüggésre felfigyelve párhuzamot vont a kiszombori, illetve a gerényi és a karcsai templomok szentélyei között, harmadsorban pedig azért, mert

– szintén elsőként – felhívta a figyelmet arra, hogy a szentély falán és mennyezetén lévő átfestett felületek alatt esetleg korai freskók lehetnek. Témánk szempontjából nem haszontalan, ha a MOB jelentéséből, amely Sztehló beszámolóján alapult, szó szerint is idézünk: *„…a helyszínre elnökileg kiküldött Sztehló Ottó bizottsági r. tag jelentése szerint a szóban forgó templom szentélye, antik-római (ó kereszténykori) fülkerendszerrel összekötött XIII. századbeli bordarendszert felmutató köralaku baptisteriumnak meglehetős épségben fennmaradt része. A XVIII. század végén, e szentély elé – a gerényi, karcsai, szepesharaszti templomnak mintájára – egy vizszintes mennyezettel ellátott hajó, valamint torony és oldalt sekrestye építtetett. Úgy a hajón, mint a tornyon az újabban mutatkozó repedések miatt, a hajó mennyezete középen gerendákkal alátámasztatott, a torony pedig lebontani szándékoltatott, a mi különben elkerülhetetlen szükséget is képez. A baptisterium boltozatán és falain újabbkori átfestett falfestmények láthatók és így nincs kizárva annak lehetősége, hogy alattuk még régibb freskók nyomai is feltalálhatók lesznek."*

Sztehló jelentése nyomán a MOB már 1904-ben kialakította álláspontját a kiszombori templom újjáépítésével kapcsolatban, s megállapította: *„A kiszombori róm. Kath. Templomot (Torontál m.), melynek újjáépítési terve bemutattatott, a bizottság megvizsgáltatta, és kimondta, hogy a templom szentélye […] a templom értéktelen hajójának lebontása után mai állapotában fönntartandó".*

A szentéllyel kapcsolatos terv elkészítésére a MOB-tól a templom felújítási terveit elkészítő Csányi Károly kapott megbízást, akinek feladata tehát az volt, hogy a rotundát a templomról leválasztva, önállóan állítsa helyre. Csányi azonban olyan tervet készített, amelyben a szentély egybeépült az új templommal, mivel a rotunda önálló formában való helyreállítása *„a helyi viszonyoknál fogva akadályba ütközött".* A MOB – kényszerűen – elfogadta a javaslatot, így a rotunda helyreállításában az a megoldás született, hogy változatlanul csonkított formában egy új, de a barokk helyett némi román vonásokat hordozó templom szentélye maradt.

Az átalakítás során a szentélyben ekkor nem végeztek olyan feltáró munkát, amely segített volna tisztázni a rotunda eredetét, nem folytattak falkutatást, s így nem is fordítottak figyelmet arra, hogy megvizsgálják Sztehló feltételezésének helytállóságát a vakolat alatti falfestményekkel kapcsolatban. Azt az 1910-es átalakítás mindenesetre elérte, hogy a tetőzet újjáépítésével megszűnt a beázás, s az északi falra ráterpeszkedő egykori emeletes sekrestye elbontását követően a helyére épített földszintes toldás szellősebbé, s

láthatóbbá tette a rotundát. Ennek ellenére az átépítést követően a neoromán stílusú új templom impozáns külső megjelenése keveredett a korábbi templom belső terének barokk berendezésével, s belülről a rotunda-szentélyt is jóformán teljes egészében eltakarta a barokk oltár.

Az 1910-es átalakítás nem adott megnyugtató magyarázatot a rotunda eredetére. Csupán a Műemlékek Országos Bizottsága Sztehló szakvéleménye alapján kiadott állásfoglalása volt ismert, amely a 13. századi építést valószínűsítette, ugyanakkor kiemelte az építmény kuriozitását. Mindez bizonyára

nem elégítette ki a helyiek felfokozott érdeklődését a körtemplom iránt. Nagy valószínűséggel ennek tudható be, hogy olyan vélekedések is megfogalmazódtak a rotundával kapcsolatosan, amelyeket sem az 1910-es átalakítás során tett megfigyelések, sem más történeti tények nem támasztottak alá. Ilyen megalapozatlan hipotézisnek tekinthetjük azt a minden bizonnyal az akkori közvélekedést tükröző véleményt, amelyet a korabeli kiszombori társadalom két prominens személyisége, Mészáros Pál községi jegyző és Schwarcz Rezső igazgató-tanító fogalmazott meg, miszerint a körtemplom eredetileg *„Szent Gellért első csanádi püspök keresztelő kútját képező kápolna”* lett volna.

A kor történészei, legalábbis akik ebben az időben figyelmet fordítottak a körtemplomra, a 19. század végi álláspontot és a MOB véleményét képviselték. Karácsonyi és Borovszky adatait vette át Juhász Kálmán, majd nyomában Takács Lajos is. Mindketten azt a véleményt képviselték, hogy a kiszombori rotunda a Csanád nemzetség által épített templomok egyetlen épségben megmaradt darabja volt.

A körtemplom első kutatása. A freskók feltárása (1939-1940)

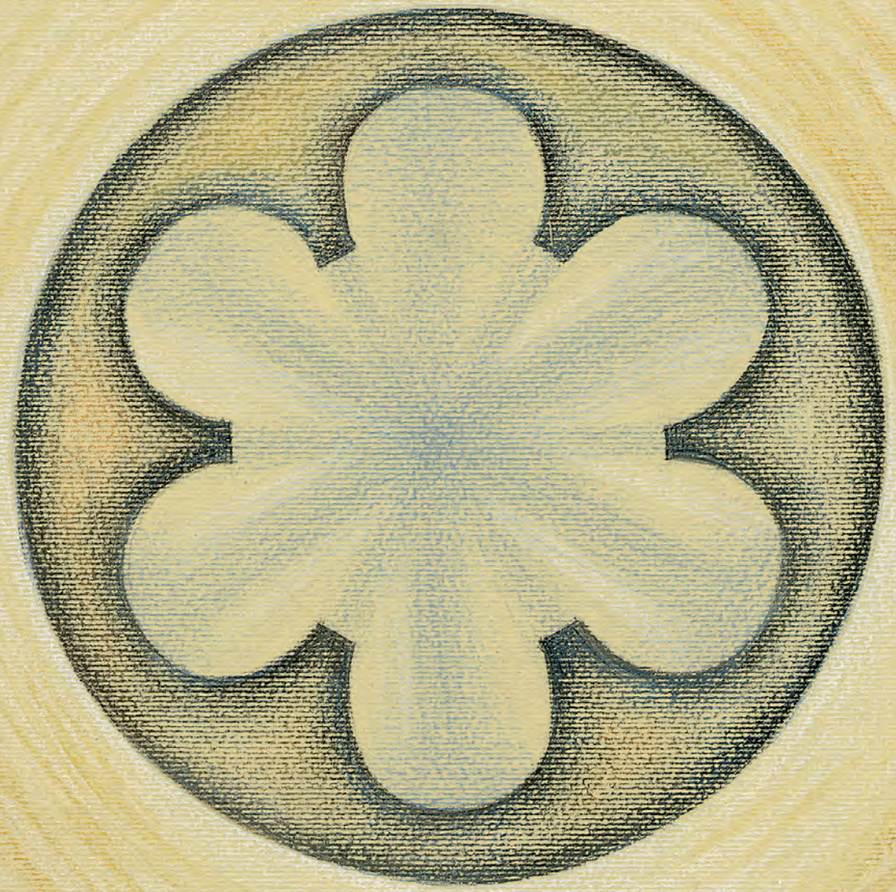

A század első évtizedeiben a kiszombori rotunda keletkezésének és funkcióinak feltárása iránt kevés érdeklődés mutatkozott. Oly annyira kikerült a tudományos érdeklődés központjából, hogy az Árpád-kor építészetét taglaló nagy monográfiák nem találták említésre méltónak ezt a nagyon is különleges műemléket. Két eseménynek köszönhető, hogy a rotunda kérdése ismét napirendre került. Az egyik a Zemplén vármegye Bodrogközi járásában található Karcsa református templomának építészeti felmérésével függött össze, amelyet a Budapesti József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti Tanszékének hallgatói végeztek 1935-ben, Rados Jenő adjunktus vezetésével. E tanszéket ekkor az a Csányi Károly egyetemi tanár vezette, aki egykor a kiszombori templom újjáépítésének terveit készítette, s aki ezért alaposan ismerhette a kiszombori rotunda sajátosságait. A felmérések ugyanis nem csupán azt erősítették meg, hogy a karcsai templom az egyik legértékesebb román kori műemlékünk, hanem azt is, hogy hatkaréjos rotunda szentélye kuriózum a magyarországi építészetben, s ilyen építkezésre a karcsai mellett csupán a kiszombori és az Ung megyei (ma Kárpátalja) Gerény körtemploma jelentett példát. Ez a különleges, kívül kör, belül hatkaréjos kiképzésű körtemplom-típus ettől kezdve a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoportként szerepelt a szakirodalomban.

Csányi Károly és Lux Géza 1938-ban tanulmányban számolt be a karcsai kutatásokról. A szerzők írásukban – az építészeti egyezések kimutatásán túl – megpróbáltak választ találni e templomok építésének időpontjára. A karcsai rotunda esetében könnyebb dolguk volt, hiszen meglehetősen széles szakirodalom állt rendelkezésükre. Ezek, és saját stíluskritikai vizsgálataik alapján a 12. század derekára datálták a karcsai rotunda építését, ugyanakkor megjegyezték, hogy *„Történeti adatok híján a körtemplom-példák közt időrendi sorrendet nem tudunk megállapítani, de valószínű, hogy bordás boltozata és bimbós fejezetei révén közöttük a kiszombori a legfiatalabb”.*

A másik esemény, amely a kiszombori templomra irányította a figyelmet, az a templom 1939-es átalakításával függött össze, melynek célja az volt, hogy az 1910-ben visszaállított, s az épület belső összhatását romboló barokk oltárt egy román stílusú oltárral váltsák föl, és ezzel olyan miliőt teremtsenek, amely jobban megfelel a román-kori szentélynek és a neoromán stílusú templomnak. Az átalakítással megbízott Barth Ferenc építész így írt erről: *„Az 1938-as jubileumi és kongresszusi év a kiszombori hívőkben is elindította a vágyat, hogy rendbe szedjék templomukat és a korhadt és pusztuló s amúgy sem oda illő oltár helyett stílusos és maradandó kő-oltárt emeljenek. Mivel oltárképpel nem akarták újra eltakarni a végre szabaddá váló műemléket, felvetődött az a gondolat, hogy az oltár mögötti fülkébe, melybe ismeretlen okból, sem az épület román ízléséhez, sem pedig a későbbi barokk ablakokhoz nem alkalmazkodó vasablak került, ennek kiemelése után magasabb és szélesebb új ablak kerüljön. Ez az ablak helyettesítse az oltárképet s éppen ezért a templom védőasszonyát, az Assumptat* [Nagyboldogasszonyt] *ábrázolja".*

A rotunda felújítása során, az imént említett vasablak kiemelésekor, illetve az új, szélesebb ablaknyílás kiképzése során, 1939. ápr. 19-én került napvilágra az első freskótöredék. A freskók felfedezése nagy szenzációt keltett, pedig arra, hogy a rotundában falképek vannak, nem most derült fény először. Horváth Mihály plébánosnak egy 1834-es Historia Domus-beli bejegyzése tanúskodik arról, hogy az akkori felújításkor színes falfelületek kerültek elő. Meg is jegyezte: *„Úgy látszik, valami régi festmény".* Jellemző a korra, hogy mindennek nem tulajdonított különösebb jelentőséget. A felfedezés bejegyzésen túl a plébános érdeklődése, vagy kíváncsisága nem terjedt ki arra, hogy alaposabban megvizsgáltassa a képeket, melyek így több mint száz évre ismét „láthatatlanná" váltak.

Mindazonáltal elképzelhető, hogy a freskóknak némi árulkodó jele már az 1939-es felfedezés előtt is ismert volt. Erre utalhat Sztehló Ottó 1904-es, már idézett jelentése, de erre utalhat Ortvay Tivadar 1891-es megállapítása is, tudniillik az, hogy a kortárs történészek közül egyetlenként Kiszomborral kapcsolatban *„Falfestményekkel díszített román stylü templom"*-ról írt. Persze, Ortvay megjegyzése elírás is lehetett, illetve lehetséges, hogy csupán azokra az átfestésekre vonatkozott, amelyekre Sztehló imént említett jelentése is utalt *(„A baptisterium boltozatán és falain újabbkori átfestett falfestmények láthatók").* Sztehló észrevétele pedig az átfestések alatti régebbi freskókkal kapcsolatosan pusztán az ebből a korból származó templomok analógiáján alapuló következtetésnek, hipotézisnek is tekinthető. Ellentmondani látszik ugyanis iménti feltételezésünknek a középkori freskók nyomainak meglétével kapcsolatban Römer Flóris 1876-ban megjelent leírása, aki – mint a helyszínen készített vázlatrajzai is igazolják – alapos vizsgálatnak vetette alá az épületet, de nem jegyzett fel, tehát bizonyára nem is talált erre utaló jeleket.

A több vakolatréteg által takart freskókat – jóhiszeműen, ám nem éppen hozzáértő módon – az átépítést vezető Barth Ferenc építész kezdte feltárni 1939 áprilisában. Kleitsch Mátyás esperes, a falu plébánosa már a felfedezés másnapján értesítette a Műemlékek Országos Bizottságát és a templom 1910-es átalakításának terveit készítő Csányi Károly műegyetemi tanárt is. Levelében többek között ezt írta: *„...szükségessé vált a régi szentély omladozó, vizes vakolatának megújítása és festése. A vakolat leverése közben az oltár mögötti fülkében kerültek elő a freskók* [...] *Hat darab kb. életnagyságú szentet ábrázol a kép, okkersárga és vörösbarna színben, eléggé primitív rajz. Ezek közül egy szinte teljesen ép, három néhány vonással kiegészíthető, kettő eléggé sérült* [...] *nagy szerencse, hogy Barth Ferenc személyében hozzáértő művész volt kéznél* [...] *az ő érdeme, hogy saját kezűleg, sértetlenül hámozta ki a freskókat az ujjnyi vakolat alól ..."* A MOB szakértői (Szentiványi Gyula, Genthon István és Lux Géza) a helyszínen tanulmányozták a falképeket, megállapították, hogy azok a 14. századból valók, majd megbízták Nikássy Lajos festőművészt a képek restaurálásával. Nikássy jún. 30-án kelt jelentésében meglehetősen lehangoló tudósítást adott a MOB-nak a „feltárt" falkép állapotáról: *„...egy helybeli festőművész kőművesekkel lefejtette a freskót takaró vakolatréteget, s így nem csoda, hogy több pusztult el a képből, mint amire feltétlenül szükség lett volna.* [...] *Vízzel kissé túlmosták a felületet, ezért a kopottas részek teljesen elfátyolosodtak* [...] *később jóhiszemű szakavatatlansággal tojássárgájával mintegy lefirniszelték a freskót. Ezáltal albumin, nem kívánatos zsiradék és más bomló anyagok jutottak a sokhelyütt már mállós konzisztenciájú freskófelületre..."*

A mintegy 15 m² kiterjedésű freskókompozíció restaurálása 1940 nyarára fejeződött be. A restaurálást végző Nikássy Lajos a Szépművészet c. folyóirat 1941. évi 2. számá-

ban számolt be a falfestmények helyreállításáról.

A rotunda 1939-es átalakítása nem csupán a freskók feltárását és restaurálását hozta magával, de magának az épületnek a műemléki szempontokat is figyelembe vevő helyreállítását eredményezte. A képek feltárása ugyanis olyan – a korábbi átépítésekkor

mindig elmaradó – falkutatással járt együtt, amely elősegítette a rotunda eredeti állapotának megismerését. A falkutatás felszínre hozta az egykori lapostéglás épület eredeti, utólagosan elfalazott ablakait, valamint az ablakokat körbefogó, a padozatig lefutó félköríves ülőfülkéket, továbbá *„a gótikus bordázatú boltcikkelyek eredeti boltozását"* is. Az északi fülkékben megtalált eredeti páros ablakok alapján rekonstruálták a délkeleti és délnyugati fülkék ablakait, ugyanakkor a keleti fülke ablakát nem állították helyre, csupán a 19. századi ablak helyébe egy kisebb, román stílust követő, Barth Ferenc terveiben az oltárképet helyettesítő, s Mária mennybemenetelét ábrázoló ablak került. Az ablakok rekonstruálása mellett a sekrestye ajtóméretének csökkentése lehetővé tette az erőteljesen megcsonkított egyik karéj részbeni helyreállítását. A karéjokon lefutó féloszlopok lábazatának – azaz a rotunda eredeti padozatának – megtalálása érdekében leástak az akkori padlószint alá: az eredeti szintet mintegy másfél méterrel a járószint alatt találták meg.

Mivel a rotunda a neoromán templom szentélyét alkotta, nem volt lehetőség arra, hogy a körtemplomot az eredeti padlószint alapján állítsák helyre. Arra azonban figyeltek, hogy magát a templomot úgy alakítsák át, hogy az a korábbinál harmonikusabban illeszkedjen a rotunda-szentélyhez. Ennek szellemében kapott a templom új főoltárt, egyszerű (sárgás-fehér) falfestést és kazettás mennyezetet. Mindennek ellenére a felújítás nem volt mindenben sikeres, elsősorban a rotunda falazatának felvizesedése, azaz a magas talajvízszint okozott a freskók épségét is veszélyeztető problémát, mivel a falak szigetelése elmaradt. Ezt a MOB engedélye alapján 1942-ben egy „légszigetelési" eljárással pótolták, ami nem jelentett mást, mint hogy légcsatornákat vágtak a szentély külső és belső falán. E megoldás aligha biztosította megnyugtató módon a rotunda és a freskók állagvédelmét az ez után is tapasztalható felvizesedéssel szemben.

A kiszombori körtemplom az 1939-1940-es feltárás és restaurálás után ismét kikerült az érdeklődés homlokteréből. Igaz, a II. világháború, majd az azt követő újjáépítés aligha teremtett alkalmas feltételeket a kutatás számára. Ezekben az években mindössze Juhász Kálmán a középkori Csanádi püspökség krónikása, és Kiss Mária Hortensia a falu monográfusa, tett kísérletet arra, hogy magyarázatot adjon a rotunda építésének még megválaszolatlan kérdéseire.

Juhász Kálmán először a Csanádi egyházmegye egykori monostorairól kiadott munkájában tett utalást a kiszombori rotundára, ezt követően, a Csanádi püspökségről írott monográfiája azon köteteiben, amelyekhez időrendileg is tartozott volna, nem tulajdonított különösebb jelentőséget a kiszombori

körtemplomnak. Csupán a negyvenes évek közepén megjelent, s a püspökség 15. századi történetét összefoglaló kötetben foglalkozott ismét a témával, ezúttal részletesen, külön kihangsúlyozva az épület jelentőségét. Nyilvánvaló, hogy figyelmét és érdeklődését az 1939-es feltárás és a freskók felfedezése irányította ismét a rotundára. Az 1947-ben megjelentetett munkájában nem önálló vizsgálatok, hanem a korabeli feldolgozások alapján emlékezett meg a körtemplomról, mint a püspökség Árpád-korból egyetlenként megmaradt építészeti emlékéről. Könyvében ezek nyomán saját véleményének hangot adva kifejtette, hogy a kiszombori templom az ősi püspöki székváros (Csanád) közelségéből és a

forrásokból következtetve *„egyike volt az egyházmegye legrégibb épületeinek”*. Juhász szerint az első egyház Zomboron is – miként a többi falusi templom esetében – fából készült, majd ezt váltotta fel a 13. században a téglából felépített körtemplom.

Sem Juhász Kálmán, sem pedig Kis Mária Hortensia álláspontja nem tért el Borovszky és Reiszig véleményétől: a templomot mindkettőjük szerint a Csanád nemzetség építette, a Tatárjárást követően, a 13. században. A templom méretei alapján azonban Kiss Mária Hortensia továbbment Juhásznál, miután megállapította, hogy a rotunda nem lehetett a falu temploma, hanem keresztelőkápolna, *„vagy még inkább a Csanád nemzetségbeli földesúr magánkápolnája”* volt.

Khatvanas-hetvenes évek rotunda-kutatásai. Koncepciók a körtemplom XI. századi építéséről

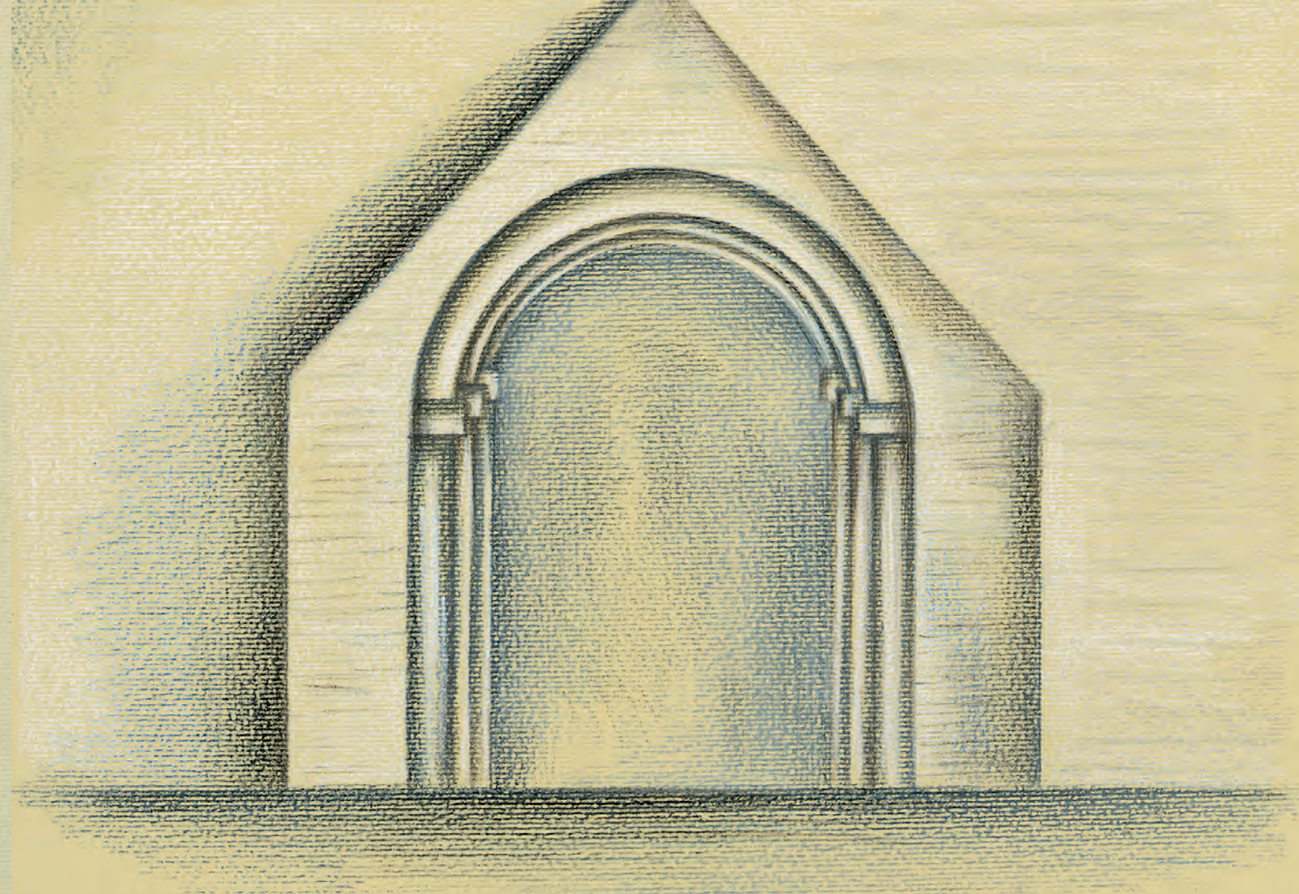

A kiszombori rotunda 13. századi építési időmeghatározása hosszú ideig általánosan elfogadott nézet volt a magyarországi román kor kutatói körében, bár voltak kutatók, akik valamivel korábbra, a 12. végére datálták a körtemplom építését. Dercsényi Dezső a magyar művészet nagy monográfiájában Csányi Károly és Lux Géza Karcsáról írott tanulmányának datálási rendjével egybeeső módon Karcsa-Gerény-Kiszombor időrendet állapított meg, s a kiszombori rotunda építését a 13. századra tette. Ezt vette át a szakrális néprajz kiváló tudósa, Bálint Sándor is. Ugyanakkor a Gerő László által szerkesztett Magyar építészet c. munka a 12. századi építést fogadta el, s ugyanezt tette Genthon István, aki szintén 12. századi körtemplomként írta le a kiszombori rotundát.

Némi finomítással a 13. századi datálási rendet követte Csemegi József is, aki egy 1960-ban kiadott tanulmányában elsősorban elméleti megközelítésből, a rotundák tipológiájából és analógiáiból, valamint az építmény által közvetített jelképrendszerből arra a mindeddig megválaszolatlan kérdésre keresett magyarázatot, miként keletkezhetett a nem csupán a magyarországi, de a nyugat- és közép-európai építészettől is oly idegen, döntően keleties vonásokat hordozó hatkaréjos körtemplom-típus, amelyet a Kiszombor-Karcsa-Gerény hármas fémjelez. Csemegi cikkében arra a tényre hívta föl a figyelmet, hogy Közép-Európa hatszögre szerkesztett centrális templomai észak-déli irányú sávban helyezkednek el, nagyjából a szlávság nyugat felé terjeszkedésének határvonala mentén, így felvetődik a kérdés, hogy *„van-e összefüggés emlékanyagunk kialakulása és a nyugati hittérítés tevékenysége között, amelynek korai frontvonala nagyjából ugyancsak e műemléksáv területére esik?”*, továbbá hogy mennyiben járult hozzá ennek a körtemplom-típusnak a kialakulásához egyrészt a nyugati, másrészt a keleti kereszténység, illetve volt-e ebben valami szerepe a pogányságnak?

Csemegi a stíluskritikai és összehasonlító vizsgálatok alapján megállapította, hogy míg a különböző karéjos és fülkekoszorús körterek típusa a késő-római időben alakult ki, s mindenütt, ahol a római kultúra hatással volt, általánosnak mondható, addig a hatkaréjos rotunda-típusnak nincsenek ókori előzményei, s csak a késő-antik építészetben bukkannak föl, de ekkor is meglehetősen elenyésző számban. Feltűnt neki, hogy a négygyel osztható karéjú körtemplomok gyakoriságához képest mennyire ritka a prímszámokkal leírható rotundák száma, s e csoporton belül is, amikor hatszögre szerkesztett körtemplomot alkottak, akkor valamiféle eszmei tartalom, az esztétikai szempontokat meghaladó szimbolikus szándék vezette az építőket. A hexagram-alakzat – fejtette ki Csemegi hipotézisét – egy ősi asztrálszimbólum, amelynek

bajelhárító szerepe volt, tehát feltételezhető, hogy ennek az ősi hiedelemnek a továbbélése és építészeti térnyerése a kereszténység korai időszakában valamiféle sötét démoni erők távoltartását, rontó hatalmak megtörését kívánta szolgálni. A hexagram motívum elterjedése elsősorban keleten volt általános, sokfelé díszítő elemként, de nem egy helyütt – igen nagy gyakorisággal az örmény-grúz területeken – építészeti alapelemként is, s feltűnő az is, hogy a hatszögre szerkesztett keleti építészeti alkotások keletkezése (7-14. század) jóval korábbra tehető, mint nyugati elterjedésük, ahol a hatszögű centrális terek szinte kivétel nélkül a 12-13. századra datálhatók.

Tanulmánya végén Csemegi megállapította, hogy még ezen a különleges emlékanyagon belül is teljesen egyedülálló típust képviselnek a Tisza-menti kívül kerek, belül hatkaréjos rotundák, sem a déli, sem a nyugat-európai emlékekkel nem rokoníthatók, s sokkal közelebb állnak a kaukázusi formákhoz. Mivel választ az eredetükre nem tudott adni, megkockáztatta azt a maga által is „kalandosnak" minősített föltevést, hogy a *„Tiszatáj és a Kaukázus vidéke, e két egymástól oly távoleső terület között a kapcsolatot talán maga a Keletről ideszármazó magyarság létesítette".*

Csemegi József teljesen újszerű megközelítése a magyarországi hatkaréjos rotundák eredet-kérdésével kapcsolatban erjesztő hatást gyakorolt a középkori építészet kutatásában. Voltak, akik hipotézisét egyértelműen és teljes egészében elvetették, másokban felkeltette az érdeklődést a Csemegi által felvetett, s valóban mindaddig megválaszolatlan kérdések iránt, főként az iránt, hogy hogyan keletkezhetett a körtemplomoknak olyan egyedülálló típusa, mint a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport. Ezeket a kutatásokat ösztönözték a régészeti feltárások is, amelyeket előbb Karcsán (1964-1965), majd a kiszombori rotundában (1975) végeztek.

Csemegi mellett Fettich Nándor volt, aki a hatvanas évek elején érdeklődést mutatott a kiszombori körtemplom iránt, és Csemegivel ellentétben a helyszínen tanulmányozta a rotunda jellegzetességeit. Fettich, noha a népvándorlás korát kutató régész volt, soha nem lankadó figyelemmel fordult a szakrális néprajz attribútumai iránt. Nyilván ezzel a szakmai kíváncsiságával függött össze, hogy alaposabban tanulmányozta a körtemplomot, és – mint Szikora Károly esperes-plébánoshoz írott egyik leveléből kiderült – azt tervezte, hogy nagyobb tanulmány keretében vizsgálja meg a kiszomborival egy csoportba tartozó falusi templomokat. Terve ugyan nem valósult meg, de lelkes beszámolója bizonyára erjesztően hatott a kiszombori rotunda ismertebbé tételében. Levelében többek között ezt írta: *„Megható a román kori szimbolikának az a leleményessége, ahogyan a szentélyben a Szentmise Áldozatot jelképesen ábrázolták. A karéjokban lévő féloszlopokon olyan életfa alkotja az oszlopfőt, amelynek középső csúcsos levele derékszögben, azaz egyenesen le van vágva. […] A keresztre feszített, kivégzett Krisztus jelképes ábrázolása ez az írni-olvasni nem tudó, de ősidők óta jelképekben gondolkozó nép egyszerű gyermekei számára. Evvel rokon egy XI. századi oltárkő Esztergomban. A négy négylevelű palmettának egyik oldalából egy levél ki van tépve és a kitépett levél mellétéve. Kis-Zomborban háromlevelű az életfa. Egy templomi felirat (XVI. sz. eleje) meg is mondja: Arbor vitae Jesus Salvator Hominum* [Jézus az élet fája és az emberek megmentője]. *De ilyen levágott hegyű életfát még soha nem láttam! Milyen csodákat rejt még a magyar föld középkori építészeti emlékanyaga! Ebben a Kis-Zomborban nemcsak az emlék maga érdekes, hanem az a csodálatos középkori naiv, áhítatos mélyen érző gondolkodásmód a nép egyszerű rétegeinél, amelyek számára ezt a jelképes beszédmódot mint természetes közlési formulát alkalmazták. A csúcsívek, félkörívek, vakablakok északon, valóságos ablakok a déli oldalon, kettős téglasor-fríz mind ennek a jelképes beszédmódnak a requisitumai. A mai embernek már fogalma nincs annak a kifinomult jelképes gondolkodásmódnak rendszeréről és a mindennapi életre gyakorolt hatásáról, melynek a templomi művészet csak egy kis részét alkotja. A félreismert középkor fantasztikusan gazdag képzeletvilágába nyerünk bepillantást olyan maradványok segítségével, mint Kis-Zombor."*

A magyarországi rotundák első szisztematikus feldolgozását Gervers-Molnár Vera végezte el, az a régész, aki a karcsai körtemplom feltárását is vezette. A könyv a magyarországi körtemplomok keletkezését Karoling- és Ottó-kori előzményekre, s archetípusként elsődlegesen Nagy Károly aacheni palotakápolnájának mintájára vezette vissza. A különféleképpen csoportosított rotundatípusok között önálló csoportként jelent meg nála – miként addig is a szakirodalomban – a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport, amely a kötet bevezetőjének szavai szerint *„...máig meg nem oldott rejtélyét jelenti a magyarországi román kori építészetnek".*

Gervers-Molnár Vera a kötetben a korábbitól eltérő datálási sorrendet állapított meg, amennyiben kifejtette, hogy az együvé tartozó és azonos építőműhely alkotásaként jegyezhető körtemplomok közül a legkorábbi a kiszombori rotunda, azt a karcsai, majd a gerényi követte. Mivel okleveles források egyik templom esetében sem adtak támpontot az építés idejére, elsősorban az egyes rotundák építészeti periodizációjának feltárása, illetve a karcsai rotunda építészeti kutatásai, továbbá a már Csemegi József által is keresett ana-

lógiák adtak következtetések levonására és egy új megközelítésű periodizáció felállítására alkalmas fogódzókat a szerző számára. Az analógiák keresése kapcsán Gervers-Molnár Verának is meg kellett állapítania, hogy a fülkés templomok előképére, a római Pantheonra visszavezethető szálak, miként Nyugat- és Közép-Európa rotundái esetében sem, itt sem mutathatók ki, a Kiszombor-Karcsa-Gerény típus előképei egyértelműen Keletre vezetnek vissza. Ugyanakkor vitatva Csemegi álláspontját a hatkaréjos rotundák és a hexagram asztrális értelmezése közötti összefüggésről, e rotunda-típus rendhagyó alaprajzának magyarázataként a hatszög alakzat egyszerűbb geometriai kiszerkeszthetőségét vetette

fel, azaz azt a tényt, hogy egy hatszögű (hatkaréjos) alakzat szerkesztése egyetlen zsinór segítségével is lehetséges volt.

A hatkaréjos körtemplomok magyarországi példáit Gervers-Molnár Vera két hipotézisből vezette le. Egyfelől abból a tényből, hogy ezek a rotundák a keleti kereszténység vonásait vetítették vissza, s a bizánci építészetnek voltak markáns magyarországi megnyilvánulásai (például a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport tégla építőanyaga és az ebből rakott ornamentika egyértelmű bizánci hatására utalt), továbbá abból a tényből, hogy Kiszombor a Csanád nemzetség birtokában volt, meglehetős közelségben a Marosvárott, illetve Csanádvárott élő görög szerzetesek központjához, azt a feltételezést fogalmazta meg, hogy *„Kiszombor egyházát éppen ezek a bizánci kapcsolatok hozták létre, ha az írott források mindenről hallgatnak is"*. Persze, ez önmagában aligha adhatott magyarázatot a karcsai és a gerényi rotunda építésére, ezért az előbbi építését Karcsa 12. századi feltételezett johannita tulajdonlásából eredeztette, azaz abból, hogy a Szentföldet megjáró templomos lovagok a Jeruzsálemi Szent Sír templomának mintáját adaptálták Karcsán. E két hipotézis természetesen kizárja egymást, ezáltal kizárja azt is, amit éppen Gervers-Molnár Vera vetett fel néhány oldallal korábban tanulmányában, tudniillik azt, hogy a három templom együvé tartozik és azonos építőműhely alkotása.

A fenti ellentmondástól eltekintve Gervers-Molnár Vera arra a következtetésre jutott, hogy a csoport első emléke, a kiszombori rotunda építése 1020-1050 közé datálható, a karcsai és a gerényi pedig néhány évtizeddel későbbre, a 11. század második felére tehető, s mindhárom eredete minden kétséget kizáróan a Bizánci Birodalom területén, vagy távolabb, a kaukázusi vidéken keresendő.

Gervers-Molnár Vera munkájával párhuzamosan készült el a kiszombori rotunda addig legteljesebb és legrészletesebb elemzése. Dávid Katalin előbb német nyelvű tanulmányban, majd annak egy rövidített változatát az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiájába illesztve foglalta össze a kiszombori rotundával kapcsolatos kutatásai eredményeit, s helyezte új megvilágításba az addig nyitott, vagy kellően fel nem tárt kérdéseket. Munkáját mindenképpen nehezítette, hogy csupán az 1939-es régészeti feltárás megmaradt dokumentumai, a gyér írásos forrásanyag (főként a Historia Domus), valamint maga a rotunda az 1960-as évek végi állapotában állt rendelkezésére. Felmérései és elemzései tehát az 1975-ben megkezdett és számos új ismeretet nyújtó régészeti feltárások eredményei hiányában születtek meg.

Dávid Katalin igen alapos és részletes felmérést készített a szentélyről. Ami feltűnt számára, az a meglehetősen szabályos külső fal, és az önmagukban is és egymáshoz viszonyítottan is teljesen szabálytalan belső fülkék különbözősége. Ezzel kapcsolatban, vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a templom külső falát később építették a belső karéjos kiképzéshez, azaz a rotunda Árpád-kori történetében két építési periódus különíthető el, amiből – miként a karcsai templom esetében is – itt is egy 13. századi átépítésre lehet következtetni, melyet, véleménye szerint, az egresi ciszterci műhely közreműködésével végeztek el.

A szerző a 13. századi átépítést okleveles adattal is igyekezett alátámasztani, méghozzá azzal az 1247-ben keltezett – Györffy György által egyébként hamisnak tartott – oklevéllel, melyben a Csanád nemzetséghez tartozó Kelemenes bán fia, Pongrác ispán

határjárást kért a tatárok pusztította birtokain. Ez az oklevél a szerző szerint áttételes bizonyíték lehet arra, hogy a templom, mint a birtok része, a Tatárjárás során megsérült, ezért kapott a 13. század közepén új boltívet és tetőszerkezetet, s ekkor kapcsolták a bordákhoz az azonos kőből faragott oszlopfőket és a konzolos ívsort. A farkasfogas díszítés az eredeti épület része volt, amelyet nem javítottak ki a sérülés után, hanem az ívsoros díszítéssel helyettesítettek.

A tatár pusztítást követő sérülések helyreállításával magyarázta Dávid Katalin a külső köpenyfal építését is, azaz véleménye szerint ez a köpeny is a 13. század közepén toldódott az eredeti körtemplom falai köré. Arra a kérdésre, hogy az első építési fázis, azaz az eredeti rotunda építése mikorra tehető, az óhorvát körtemplomok építése, valamint a karcsai ásatások alapján, ahol a 12. századi építkezéseknél korábbi falakat tártak föl, úgy válaszolt, hogy az a 11. századra tehető, s legkésőbb a 11. század végére datálható, de nem zárta ki, hogy a kiszombori templom az *„egyetlen megmaradt emléke Csanád ispán és Gellért püspök korának”*, azaz elképzelhetőnek tartotta, hogy az építésre már a 11. század közepén sor kerülhetett.

Mivel Gervers-Molnár Vera összefoglaló munkája, majd Dávid Katalin kutatása egybehangzóan a 11. századra keltezte a kiszombori rotunda építési idejét, az Árpád-kor kutatói átvették ezt a kronológiát. Dercsényi Dezső korrigálta a korábbi 13. századi datálást, s a Magyarországi művészet története V. átdolgozott kiadásában már a 11. századi eredetet fogadta el, s felső-olaszországi, vagy esetleg a bizánci befolyás alatt álló balkáni területek közvetítő hatását villantotta föl a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport keletkezésével kapcsolatban. Revideálva korábbi álláspontját, a 11. század végén épült körtemplomként említette a Magyarország művészeti emlékeit összegyűjtő újabb munkájában Genthon István is. Bakay Kornél a legrégebbi magyarországi falusi kerektemplomként tartotta számon a kiszomborit, s építését a 11. század elejére, 1010 és 1020 közé tette. Bálint Sándor a szegedi nagytáj népéletét földolgozó monográfiájában szintén fölülbírálta korábbi álláspontját, és így írt: Kiszombor *„Román temploma, illetőleg körkápolnája a szegedi nagytájnak egyik legjelentősebb, az Árpád-kor legelejéről származó műemléke.”*

Györffy György Dávid Katalin kandidátusi értekezéséről készített opponensi véleményében egyenesen *„egy fontos bizánci jellegű emlék”*-ről és *„bizáncias körtemplomról”* írt a kiszombori rotunda kapcsán, s összefüggést keresett a Kiszomboron talált bizánci pénzleletek, valamint a kiszombori templom között, majd megállapította, hogy *„...komolyan megfontolandónak tartom, hogy a körtemplom építését egy évszázaddal korábbra tegyük és a tényleges első görög misszióhoz kapcsoljuk”*. Györffy György ezt az álláspontját erősítette meg a Szent Istvánról írott monográfiájában, majd a Magyarország története I. kötetében is akként, hogy a bizánci kereszténység jelenlétét bizonyító tárgyi emlékek között külön kiemelendőnek tartotta a kiszombori műemléket. *„Mivel a bizánci kereszténység tárgyi emlékei főként a Tisza vidékén kerültek elő – írta –, a megkeresztelkedett és 955 után is buzgó keresztény gyula lakhelyét itt kell keresnünk. Zombor gyula kiszombori szállásán, egy hatkaréjos, bizánci jellegű körtemplom közelében éppenséggel Konsztantinosz Romanosz császár aranypénzei /959-963/ [...] került*[ek] *elő, ami összhangban van azzal a bizánci adattal, hogy a gyula a császártól sok pénzt kapott”*. Másutt azt állítja, hogy *„A ma ismert bizánci templomok fejedelmi vagy főúri alapítások. Alaprajzuk centrális; a ma is álló kiszombori és a térképről ismert csanádvári körtemplom, az előbbi belső karéjokkal tagolt: talán Gyula és Ajtony templomai.”* Egyértelműen a görög egyház jelenlétének emlékeként tartotta számon a kiszombori rotundát Kristó Gyula is.

A fentiekkel szemben Dávid Katalin a Györffy opponensi véleményére adott válaszában azonban már 1974-ben óvatosságra intett, amikor fölhívta a figyelmet arra, hogy elégtelen indok az, hogy a település neve összefüggésbe hozható a Gyula felmenői

között szereplő Zomborral, s aligha elégséges bizonyíték a környéken talált bizánci pénzlelet; sokkal fontosabb ezeknél a templom titulusa. Míg ugyanis a 10-11. században a biztosan a görög egyházhoz tartozó templomok védőszentje Keresztelő Szent János, vagy a két katonaszent, György és Demeter voltak, addig a nyugati egyház missziós templomait Mária, Péter-Pál, vagy a missziót végző egyház valamelyik tisztelt vértanúja nevére szentelték. Mivel a kiszombori rotunda kettős hatást hordozott magában, tehát éppannyira a bizánci, mint a nyugati kereszténység hatását, a szerző szerint nem tekinthető közvetlen

bizánci központi építészeti emléknek és *„építészeti megoldásainak keleti analógiái nem indokolják a görög misszióhoz csatolását”*. Dávid Katalin dilemmáját osztotta Levárdy Ferenc: *„...a kerek templomokról nehéz lenne megmondani, hogy bizánci térítők építették-e, vagy a morva-szláv kereszténység építőmódját felhasználó nyugati térítést szolgálták-e”*. Hasonló óvatossággal fogalmazott Marosi Ernő is, aki e különleges templomokat szintén a bizánci épülettípusok ismeretével kapcsolta össze, de Györffy Györggyel vagy Kristó Gyulával szemben óvakodott pontosan meghatározni az építés korát, illetve hátterét. Ugyanakkor újból fölvetette a mindeddig megválaszolatlan kérdést: vajon valóban eredeti falusi templomokról van-e szó a hatkaréjos körtemplomok esetében, vagy valamilyen különleges funkció betöltésére épült szent helyekről?

Marosi Ernő a csoporthoz tartozó gerényi rotunda építéstörténetét vizsgálva Gervers-Molnár Verával és Dávid Katalinnal szemben egy sokkal későbbi időrendet állított fel. Elfogadva a három rotunda együvé tartozását, s elfogadva a rotundák építése egymásutániságának sorrendjét, a gerényi építmény részletes elemzésével arra a megállapításra jutott, hogy az ottani templom semmiképpen sem épülhetett a 13. századot megelőzően. Ha ez igaz, s ha igaz, márpedig igaz, a három rotunda rokonsága, akkor nem lehet közel két évszázados különbség az építésük között. Ebből valószínűsíthető, hogy nem a gerényi épült korábban – ez a stílusjegyek alapján egyértelműen kizárható –, hanem a karcsai és a kiszombori épülhetett később, a 12. század vége felé, ami még magyarázhatóvá teszi a karcsai templom 13. századi bizonyított átalakítását. Marosi úgy vélte, hogy a 11. századi bizánci kapcsolatot csak Kiszombor kora középkori történeti viszonyai támaszthatják alá, amelynek egyetlen más példája nem ismert, csupán a csak leírásból ismert apostagi templom, amely viszont bizonyosan más típusú volt. Nézete szerint igazolható azonban a johanniták jelenléte Karcsán, akik viszont közvetíthettek keleti elemeket. *„Ez esetben* – állapította meg Marosi – *az egész csoport, már megállapított közel-keleti és végső soron kaukázusi eredetű sajátosságaival nem a magyarországi-bizánci kapcsolatok XI. századi történetéhez tartozna, hanem a XII. század fordulója körüli bizantinizmust képviseli”*.

A gerényi templom alapján fölhívta a figyelmet, hogy pl. a kapuzat esetében csak típusában beszélhetünk keleti eredetű építészeti formáról, a megvalósítás már a nyugati építészet technikai formakincsének és hagyományainak felelt meg, s nem szükségszerűen bizáncias a karcsai és kiszombori templom külső és belső ornamentikája sem, mert a tégla architektúra a 12. században már széles körben elterjedt Magyarországon is.

Marosi Ernő érvelése, tehát az egész csoport építésének későbbre datálása, s esetleges összefüggésbe hozása a 12. századi bizantinizmussal nem csupán építészettörténeti, de logikai szempontból is megválaszolta azt a kérdést, amelyet sem Gervers-Molnár Vera, sem Dávid Katalin, sem pedig Györffy György nem válaszolt meg, tudniillik azt, hogy ha a kiszombori rotunda keletkezése a bizánci típusú kereszténység dél-alföldi megjelenésével volt összefüggésben, akkor mi volt a magyarázata a karcsai és gerényi rotunda felépítésének, amelyek e területtől több száz kilométeres távolságra találhatók. Persze, a logikai levezetés vissza is fordítható, s itt viszont Marosi Ernő maradt adós a válasszal: vajon a kiszombori rotunda 12. századi építése hogyan volt levezethető a johanniták karcsai birtoklásából, hiszen semmiféle adat nincs arra, hogy a johanniták megfordultak volna Kiszomboron. Sőt, mint erre a későbbiekben rámutatunk, a johanniták karcsai jelenléte is olyan feltételezés, mely a mai kutatási eredmények ismeretében már nem állja meg a helyét, hiszen azt semmiféle dokumentum nem támasztja alá. A felvetett kérdésekre, s ezzel együtt a kiszombori rotunda építésének időpontmeghatározására a templom régészeti feltárása adhatott újabb fogódzókat.

Az 1975-ös régészeti feltárás új eredményei

A kiszombori körtemplom újabb kutatásának megkezdését egyrészt az igen magas talajvíz tette szükségessé, amely szüntelenül veszélyeztette a falakat és az 1939-ben restaurált freskókat, másrészt a karcsai rotunda kutatása során felmerült, de az épület későromán-kori bővítése miatt (amely rekonstruálhatatlanul tönkretette a körtemplom egy részét) megválaszolhatatlan kérdések tisztázása, s nem utolsó sorban a rotundák e típusának egyedi volta indította el. A körtemplom helyreállításának alapkoncepciója az 1904-ben fölvetett elképzeléshez hasonlóan a templomról való leválasztás, tehát az eredeti állapotban való helyreállítás volt. Az 1975-ben megkezdett feltárás, amelyet Kozák Károly régész irányított, az eredeti padlószint helyreállításával, valamint falkutatással indult meg. Ennek során napvilágra került a barokk kori átépítés során lebontott hatodik karéj, s megtalálták az eredeti, a *„falsíkból kissé kilépő"* kapuépítmény maradványait. Az eredeti alapépítmény feltárása világossá tette, hogy a külső héjazat és a belső karéjok építése egyidejű, azaz Dávid Katalin felvetése a templomépítés két szakaszával kapcsolatban nem igazolódott be. A feltárás kimutatta azt is, hogy az alapozás technikája teljesen megegyező a karcsai templom alapjáéval, így feltételezhetően egyazon építőműhely alkotásával állunk szemben. A kutatás azt a feltételezést is megcáfolta, hogy a boltozat egy korábbi, a Tatárjárás során megsérült építmény kiegészítése lenne. Bebizonyosodott, hogy a fal és a boltozat szerves egységet alkot.

Teljesen új felfedezésnek bizonyult a rotunda nyugati homlokzatához csatlakozó, megközelítőleg négyzet alakú „előcsarnok", vagy templomhajó alapfalainak feltárása. Ez a körtemplomoknál gyakori megoldás a kiszombori esetében mindeddig ismeretlen volt. Kozák Károly feltételezése szerint ez a méteres falvastagságú, 3,5 × 3,5 méteres belvilágú épület a körtemplommal együtt épült, s vélhetőleg emeletes volt. Ebből az épületből (toronyból?) lehetett átjutni a nyugati karéj-

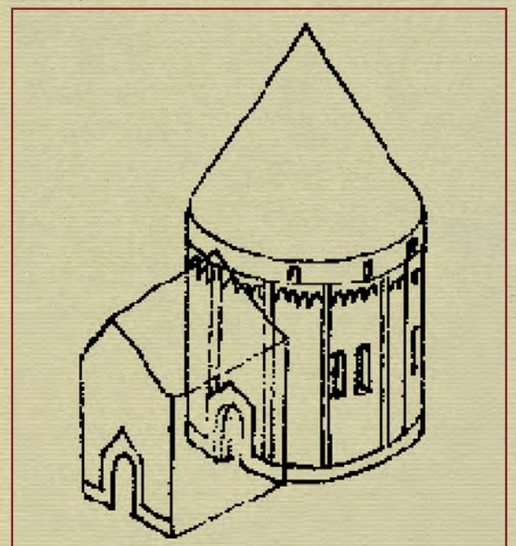

A körtemplom tömbrekonstrukciós rajza Kozák Károly nyomán

ban kialakított karzatra, amelynek nyomait szintén megtalálták. Innen ugyanis egy falba épített lépcső vezetett a rotunda boltozata feletti térbe, amelyet Kozák Károly véleménye szerint egy lőréses fal és tetőzet zárt le. A külső falkutatás során kiderült az is, hogy a külső köpenyen mintegy 2 méterre egymástól kecses, félköríves keresztmetszetű faloszlopok voltak.

A régészeti feltárások alapján Kozák Károly kísérletet tett arra, hogy a hatkaréjos körtemplomok építési időrendjét megállapítsa. Marosi Ernőhöz hasonlóan – tévesen – ő is az 1187-ben a johanniták birtokában lévő karcsai templom datálásából indult ki, s megállapította, hogy a körtemplomot bizánci előképek (talán a Hagia Sofia északkeleti sarkánál álló körtemplom, Milétosz vagy más palesztinai körtemplom) alapján a johanniták építették, feltehetően III. Béla idején, 1173-1186 között, s a korábban már többször jelzett bővítést is ők végezték el az 1217. évi keresztes hadjáratot követően. Az építészeti és stíluskritikai elemzésen túl, amely bizonyította a templom 12. századi keletkezését, a bizáncias vonásokat III. Bélával és annak bizánci kapcsolataival hozta összefüggésbe. III. Béla felesége, Antiochiai Anna Mánuel bizánci császár feleségének a testvére volt, s vélhetőleg az ő közvetítésükkel, valamint a johanniták közreműködésével jutott el Magyarországra Antiochiai Szent Margit tisztelete, aki a karcsai, valamint a karcsai építési stílusával rokonságot mutató, s a környék építészetére nagy hatást gyakorló johannita birtokban lévő Csurgói templom védőszentje is lett.

Figyelemre méltó, hogy a kiszombori rotunda egyik képe – s a freskókat a régészeti föltárást követően restauráló Kisterenyei Ervin vizsgálata alapján a legkorábbinak datált kép – szintén (bár nem egyértelműen) Antiochiai Szent Margittal azonosítható. Kozák Károly további azonosságokat keresett, amelyek a johanniták kiszombori, vagy legalábbis a térségben (Szeged, Szőreg) való jelenlétére utaltak. Szerinte Gerény esetében, noha erre nincs írásos bizonyíték, nem csupán a Karcsához való közelsége, de a templom díszítése és a Szent Anna-névadás is adhatott értelmezhető magyarázatot a johanniták jelenlétére. Kiszombor esetében, ha a johannitáknak a Kozák szerint bizonyítható, a történeti kutatások szerint egyáltalán nem igazolható 12-13. századi szegedi és szőregi jelenléte nem is, de az oklevelekkel alátámasztható érdekeltségük a marosi sókereskedelem iránt már érzékelhető közelséggel adhat támpontot e hipotézis helytállóságának bizonyítására. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell: ez az érv önmagában elégtelen arra, hogy ezzel Kiszombor esetében igazolni lehessen a johannita jelenlétet, amelyet jelen tudásunk alapján egyetlenegy forrás sem hitelesít. A kutatások alapján ma már az is kizárható, hogy Karcsa a johanniták birtoka lett volna, az adatok azt támasztják alá, hogy a templom és a birtok 1187 és 1282 között

a magyar alapítású Szent István keresztesei nevű önálló magyar ispotályos kanonokrend, a stefaniták budafelhévízi udvarházának tartozékai közé tartozott, így a johannita analógia nemcsak Kiszombor, de Karcsa esetében is egyértelműen elutasítható. Ezzel együtt nem csupán a johannita birtoklás ténye, de a hatkaréjos körtemplom-típus e lovagrendhez való kötésének makacs hipotézise is revideálásra szorul. Helytállónak tekinthetjük e tekintetben Szakács Béla Zsolt megállapítását, aki a johannita kapcsolattal összefüggésben, Kozák álláspontjára utalva, a következő megjegyzést tette: *„Elfogultan értelmezett birtoklás- és építészettörténeti adatok párosulnak itt egy olyan feltételezéssel, mely a nemzetközi összehasonlításban sem állja ki a próbát: hiszen itt egy kizárólag magyarországi johannitákra jellemző típusról* [ti. a hatkaréjos rotundákról] *lenne szó. Az elmélet ezáltal éppen legfőbb vonzerejét, az egyetemes lovagrendi építészettörténethez való kapcsolódását veszíti el."*

Ennek ellenére Kozák Károly egy évtizeddel a kiszombori templom régészeti feltárását követően újabb adatokkal igyekezett bizonyítani a három magyarországi hatkaréjos rotunda johannita építését, s párhuzamot talált a Vésztő-mágori dombon 1968-1978 között feltárt Csolt-nemzetségi monostor körtemploma, valamint a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport között. Felvetette e csoport kapcsolódását a kolozsmonostori várszáncon

folytatott ásatások nyomán felszínre került, s általa ekkor már a 13. század első felére datált körtemplommal. Tanulmányában megerősítette korábbi álláspontját, mely szerint e körtemplomokat funkcionálisan telepítették, kivétel nélkül olyan folyók, illetve olyan átkelőhelyek mellett, melyeknek stratégiai funkciójuk volt. Hangot adott annak a véleményének is, hogy mivel a körtemplomok elérhető távolságra voltak a Nagyvárad melletti Szent János johannita kolostorhoz, feltételezhetően a lovagrend műhelyének alkotásairól, vagy legalábbis érzékelhető hatásukról lehetett szó

a hatkaréjos rotundák esetében. További adalékot jelentett korábbi véleményéhez annak a Csemegi által már 1960-ban felvetett gondolatmenetnek az átvétele is, miszerint e körtemplomok valamiféle épületbe szerkesztett ősi démonűző és bajelhárító jelképek voltak.

Kozák Károly újabban érvként hozott analógiáit ismét csak fenntartással kell fogadnunk. A Vésztő-Mágorhalmon folytatott ásatások során valóban felszínre kerültek egy – a monostor legkorábbi építési periódusának tartott – lapos falazókövekből épített 4-4,5 méter átmérőjű kör alakú templom alapjai, amelynek belső tagolására vonatkozóan nem találtak bizonyítékokat. E keleties vonásokat viselő körtemplomot (melyet minden kétséget

kizáróan bizánci stílusú falfestmény díszített) a kutatás a Csolt nemzetség magánkegyúri kápolnájának tartja, s eredetét az Ajtony veresége előtti időre teszi, nem kizárva azt sem, hogy a körtemplom építésére a 10. század végén került sor. Ha e kutatások helytállóak, a vésztő-mágori körtemplom aligha támaszthatja alá Kozák elméletét a kiszombori templom 12-13. századi keletkezésével kapcsolatosan, sőt, inkább a rotundának a 11. századi keleti kereszténységgel való összefüggését magukévá tevő kutatók érveit gyarapíthatja.

Ugyancsak kétséges lehet Kozák Károlynak a kolozsmonostori rotundára való hivatkozása. Valóban, 1975-ben, a kiszombori körtemplom régészeti feltárásának évében a kolozsmonostori várságon folytatott ásatások során felszínre kerültek egy a 12-13. század fordulójára datálható, kívül kör, belül hatkaréjos rotunda alapjai. E rotunda tökéletesen megegyezett a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport körtemplomaival, s negyedikként e csoporthoz illeszkedett. A kolozsmonostori rotunda azonban nem csupán egyezőségeket, de – miként Dékány Tibor erre rávilágított – különbségeket is mutatott a már ismert csoporthoz képest. Eltért abban, hogy nem fontos víziút mentén feküdt, mint az eddig ismertek (habár a Szamos összeköttetést teremtett a tiszai vízrendszerrel), eltért abban is, hogy Kolozsmonostor minden kétséget kizáróan bencés alapítás, tehát sohasem volt, s nem is lehetett a johannitáké, s eltért abban is,

hogy nem téglából, hanem faragott kőből építették. Ugyanakkor alaprajzi kialakítása és mérete tökéletesen megegyezett a gerényi rotundáéval, így tehát a csoporttal való közvetlen kapcsolata kétségbevonhatatlan. Ennek ellenére, az imént jelzett eltérések nyilvánvalóan megkérdőjelezték Kozák Károly hipotézisét, hiszen éppen azokon a pontokon mondott ellent a koncepciónak, amelyekre az épült.

A kolozsmonostori rotunda maradványainak feltárása mindenestre némi támpontot adott a Kiszombor-Karcsa-Gerény körtemplom-típus időrendjének meghatározásához. Bóna István véleménye szerint a kolozsmonostori körtemplom az alapfalaiba épített 11. század végi – 12. század eleji oszlopkő és domborműves kettős oszlopbázis alapján nem épülhetett a 12. század legvégénél korábban. E tekintetben időrendje tökéletesen egybecsengett Marosi Ernő gerényi vizsgálataival és Kozák Károly kiszombori ásatásainak eredményeivel. Ugyanakkor egyik szerző sem tudott olyan, valamennyi rotunda vonatkozásában helytálló érvet felsorakoztatni, amely egyértelmű és cáfolhatatlan magyarázatot adott e körtemplomok keletkezésére és funkciójára. Bóna az időrenden túl a kolozsmonostori rotunda maradványainak említése kapcsán a kérdést nem érintette, míg Marosi és Kozák elsősorban a Karcsa és Gerény építésének meghatározásához alkalmasnak tűnő johannita eredetet hangsúlyozta, ám ez az

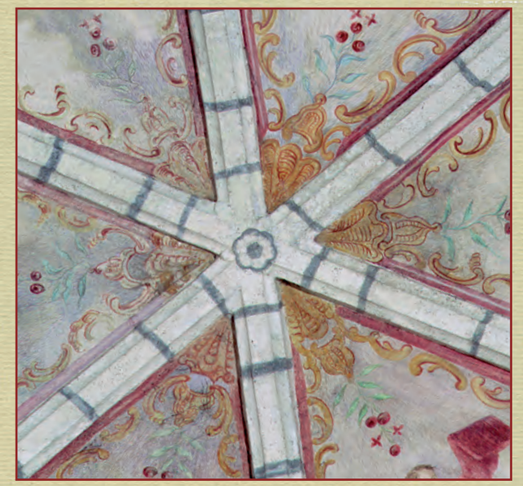

érv, mint láttuk, a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján sem a kiszombori rotunda, sem az újonnan napvilágra került kolozsmonostori rotunda, sem pedig Karcsa esetében nem látszik megalapozottnak.

A fenti ellentmondást feloldandó a kolozsmonostori rotundáról tudósító Dékány Tibor ezért olyan hipotézist keresett, amely magyarázatot ad az egyezőségekre, ugyanakkor értelmezhető indoklást nyújt a különbözőségekre is. Úgy ítélte meg, hogy a hatkaréjos rotundák esetében nem a szerzetes- vagy lovagrend típusa, hanem az eretnekség elleni harc volt a lényeges, s Csemegihez hasonlóan *„a hatkaréjú lánccsillag kontúrjának körbe foglalása révén”* kialakult hexagram-szerkesztésben ő is a Szentháromság fogalmának megjelenítését fedezte fel, melynek funkciója nézete szerint az ariánus, majd a bogumil mozgalmakkal szembeni védekezés volt. Ezt a nézetet képvi-

seli legújabban – kész tényként kezelve – Tóth Ferenc is, noha egyetlen forrás sem igazolja, hogy ez a gondolatmenet több lenne egyszerű hipotézisnél, hiszen nem csupán szimbolikai, de eszmetörténeti szempontból is kérdőjelek merülnek föl az álláspont hitelességével és megalapozottságával kapcsolatosan.

Szembetűnő – folytatta gondolatmenetét Dékány –, hogy a hatkaréjos és a négykaréjos rotundák (melyek a keresztelés szimbólumát hordozhatják magukban) az ország keleti peremvidékén, nagyjából egyenletes eloszlásban találhatók meg, lazán követve a keleti határvidék ívelését. Dékány vélekedése szerint a kolozsmonostori rotunda különössége a csoport tagjaihoz képest azzal magyarázható, hogy legkeletibb volta miatt mintegy átmenet lehetett a Kaukázus vidékén nagy számban található, hasonlóképpen kőtömbökből épített körtemplomok és a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport téglaépítésű körtemplomai között. Ez a hipotézis, azaz a magyarországi hatkaréjos rotundák és a kaukázusi körtemplom-építészet összekapcsolása, gyakorlatilag nem volt más, mint az a gondolatmenet, amelyet Csemegi József 1960-ban fölvetett.

A Csemegi József és felesége, Tompos Erzsébet által képviselt elmélet a kaukázusi körtemplomok és a magyarországi hatkaréjos rotundák analógiájáról máig népszerű. Tompos az elméletet 1996-ban megismételte, és – nem véve tudomást a Kozák Károly vezette ásatás régészeti bizonyítékairól, melyek az épület keletkezési idejét egyértelműen behatárolták – hangot adott annak a véleményének, hogy *„a* [bizánci] *impérium perifériáin – így Milétoszban – szintén több helyen épültek hasonló alkotások* [ti. hatkaréjos körtemplomok]. *Az ezredforduló táján, a magyar királyság megszületése után e templomok keleties változata – ahol a fülkekoszorúk nem mutatkoznak meg, hanem külső falhengerbe illeszkednek – feltehetően szintén memoriális, nemzetségi kultuszhelyek, ugyancsak megjelentek (Kiszombor, Gerény-Horjany, Karcsa).”* Számos korabeli, tehát 10-11. századi példa igazolja – állítja Tompos Erzsébet –, például a kaheti Bocsorma fejedelmi központ temploma, hogy ezek a körtemplomok a *„vezető feudális dinasztia reprezentációját testesítették meg.”*

2003-ban megjelent egy könyv, melynek szerzői, Horváth Zoltán György és Gondos Béla már nem a grúziai, hanem az örményországi eredetet hangsúlyozták, és egyértelműsítették a kapcsolatot a magyar templomok és az egykori örmény főváros, a ma Törökország részét képező Ani romvárosában található hatkaréjos Szent Gergely templom között, mely szerintük *„a Kaukázus-vidéken korábban is alkalmazott nagyon jellegzetes építésmód egyik XI. századi továbbélése”*. A két szerző anélkül, hogy érdemben tanulmányozta volna a hatkaréjos magyarországi rotundák keletkezéstörténetével kapcsolatos – immár igen terjedelmessé duzzadt – szakirodalmat és kutatási eredményeket, Csemegi egykori hipotézisét erősítette, miszerint *„ezt a formát a kereszténységet már korábban megismerő magyarok hozták magukkal emlékanyagukban a Kaukázus vidékéről vándorlásaik során és alkalmazták a végső letelepedést követően.”* A kötethez írott rövid bevezető dolgozatuk alapvető problémája, hogy szinte kizárólag Gervers-Molnár Verának a magyarországi rotundákat feldolgozó munkájára épített, amely 1972-es megjelenésekor még a hatkaréjos rotundák 11. századi elterjedését valószínűsítette, holott az azóta folyó kutatások gyakorlatilag kizárták e rotunda-típus 12. század előtti keletkezésének lehetőségét. Ha figyelembe vették volna ezeket az eredményeket, akkor meg kellett volna válaszolniuk azt a kérdést, hogy ha ezt az építészeti formát a népvándorló magyarok hozták magukkal a Kaukázus vidékéről, akkor miért vártak közel háromszáz évet arra, hogy a mintát a gyakorlatba is átültessék?

A szövegben a szerzők utaltak Guzsik Tamás építészmérnök, a Budapesti Műszaki Egyetem 2002-ben elhunyt docense egyik írására is, aki általánosságban rögzítette ugyan, hogy – az Adriai-tenger vidékén a 7-10. század környékén elterjedt hatkaréjos téralakítás mellett az örmény építészetben is fellelhető az ezredforduló táján ez a térképzési mód, ám rögtön hozzá is tette: *„Ismét csak merészség lenne bármilyen lineáris párhuzamot vonni a X-XI. századi, Ani-környéki templomok és a magyarországi hatkaréjos körtemplomok között. Talán a történettudomány, a régészet és az építészettörténeti tudomány erre a kérdésre is egyszer még megnyugtató feleletet fog adni. Az eddig ismert építészettörténeti emlékek tükrében az megállapítható, hogy az említett, magyarországi hatkaréjos épületek a további magyar építészetben hatást nem fejtettek ki, elszigetelt emlékcsoportnak kell őket tartanunk.”*

A körtemplom alaprajza
Kozák Károly kutatásai nyomán

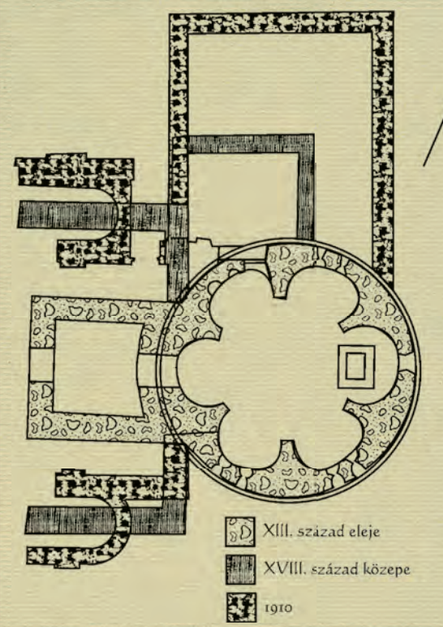

A hatkaréjos magyarországi rotundák legújabb áttekintését Tóth Sándor végezte el egy 2004-ben megjelent tanulmányában. Miután

szisztematikusan elemezte a négy ismert körtemplom formai jegyeit, kiegészítve, korrigálva az eddigi leírásokat, megpróbálta számba venni a lehetséges archetípusokat is, hogy ezek alapján határozza meg keletkezésük idejét és körülményeit. Próbálkozását azonban – számos új megfigyelése és adata ellenére – nem kísérte siker. Noha tisztázta és bizonyította a johannitákhoz kötődő építés makacs hipotézisének megalapozatlanságát, igazolva Karcsa stefanita rendi birtoklását, s elemezte e rendhagyó templomtípus építésének lehetséges külpolitikai kapcsolatait, fölvillantva olyan lehetőségeket is, mint az Antiochia és Konstantinápoly felé vezető szálak, be kellett látnia, hogy a kapcsolódások forrásokkal és egyértelmű bizonyítékokkal nem támaszthatók alá. Tóth, miután megállapította, hogy a Kaukázus-vidéki körtemplomok nem lehettek a magyarországi rotundák előképei, mivel azok építése *„merőben másféle formaképzési törekvésekre vall – elsősorban a tömegalakítás tekintetében –, mint amilyenek a mi tájainkon érvényesültek"*, a magyarországi rotundák lehetséges előképének Kozák Károllyal egybehangzó módon a Konstantinápolyban feltárt 5. századi hatkaréjos templomokat tekintette, bár rögtön hozzá is tette: *„Nyilván nem mind származott azonban az ősminták egyikétől"*, utalva arra, hogy az átvétel messze nem direkt, inkább eszmei lehetett. Azonban azzal kapcsolatosan, hogy ez az eszmei átvétel mikor és mi módon történhetett meg, a szerző adós marad a válasszal, nyilván amiatt, mert a kézzel fogható hasonlóságok ellenére a kapcsolat oka és eredete a mai tudásunk alapján még valóban megválaszolhatatlan.

Tóth mindemellett nagy figyelmet szentelt a hatkaréjos térforma alkalmazásának szimbolikai összefüggéseire is, melyeket Csemegi József, Tompos Erzsébet és Dékány Tibor is hangoztatott, s rávilágítva az érvelésük belső ellentmondásaira, úgy vélte, a Szentháromságtannal való erőltetett analógiakereséssel szemben vélhetőleg egyszerűbb megoldások vezették az építőket. Idézte a gondolatnak először hangot adó Csemegit, aki maga is elismerte: *„ellenvetés alapjául szolgálhat az, hogy a középkor a hexagramot bizonyíthatóan nem tekintette mindenkor s mindenütt istenszimbólumnak, s nem minden esetben tulajdonított neki természetfölötti erőt a gonosszal szemben: csupán ornamentumként alkalmazta díszítőművészetében."* Tóth Sándor ezek alapján megállapította: *„Nem valószínű, hogy valaha is biztos tudásra tehetünk szert azokra a szellemi motívumokra nézve, amelyek a hatkaréjos rotundák alkalmazásához vezettek nálunk. Hogyan is remélhetnénk, hogy ki fogjuk találni olyan sokszáz éve élt emberek gondolatait, akikről azt sem tudjuk, hogy kik voltak, ha gyakran egymás leírt gondolatait sem vagyunk képesek helyesen felfogni és híven visszaadni?*

Hatkaréjos rotundáink formai változatossága mindenesetre arra vall, hogy a rájuk vonatkozó megbízói és kivitelezői elgondolások nem voltak egységesebbek, mint a hozzájuk fűződő modern szakirodalmi kijelentések."

Tóth szakszerű és kritikus elemzése ellenére nem jutottunk közelebb e rotunda-típus magyarországi alkalmazásának geneziséhez, de érvanyaga alapján feltételezhető, hogy – a számos azonosság ellenére is meglévő nagyszámú különbség miatt – kevésbé a szakrális tartalom, sokkal inkább a profánabb építtetői vagy kivitelezői igények magyarázhatták ezeknek a templomoknak a megszületését, illetve azok külső és belső formaalakítását. Hogy a lehetséges előképek közül melyik jöhetett számba mintaként, s hogy ez a minta milyen közvetítéssel jutott el a jelenleg ismert magyarországi hatkaréjos körtemplomok építőihez, s egyáltalán: voltak-e az építőknek előképei, továbbra is tisztázatlan. Lehetséges azonban, hogy ha válaszok és magyarázatok nem is, további kérdések föl fognak vetődni a közeljövőben, különösen, ha újabb hasonló építkezések nyomai kerülnek elő. Miként a kolozsmonostori rotunda néhány évtizede föltűnt az ismeretlenség homályából, elbizonytalanítva a korábbi keletkezéstörténeti kánonokat, úgy ezután is fönnáll a lehetősége annak, hogy olyan falmaradványok vagy eddig rejtőzködő épületrészek kerülnek elő, melyek illeszkednek ugyan ehhez a körtemplom-típushoz, mégis – az egyezőségek ellenére – újabb és újabb egyedi (és persze értelmezhetetlen) jellegzetességükkel kilógnak majd a sorból. Ilyen lehet a Felvidéken, az egykori Bars vármegye Garamszentkereszti járásában található Jánoshegy (Kremnické Bane) templomának apszisa, mely méretei és építészeti megoldásai alapján – úgy tűnik – illeszthető a Kiszombor-Karcsa-Gerény-Kolozsmonostor típushoz. Az e templommal kapcsolatos, így a típus azonosságaival és különbségeivel összefüggő kérdések még megválaszolásra várnak.

Kísérletek a freskók keletkezési idejének és ikonográfiájának meghatározására

A körtemplomban 1939 áprilisában felfedezett freskók restaurálására, mint láttuk, 1940-ben került sor. Nikássy Lajos festőművész, aki a Műemlékek Országos Bizottsága megbízása alapján a restaurálást végezte, részletes beszámolót készített a falfestmények helyreállításáról. Ebben a restaurálás körülményeinek és technikájának leírásán túl kifejtette azokat az észrevételeit, amelyek a körkép keletkezésének idejét is befolyásolhatták. Megjegyezte ugyanis, hogy az öt mezőből álló freskósorozat bal oldali kompozíciója, amelyet a „Veronika kendője" bibliai motívummal azonosított, később keletkezett, mint a másik négy kompozíció. Ezt a megállapítást elsősorban a vakolat anyagára, továbbá a festék anyagának és a festés technikájának a többiétől eltérő voltára alapozta. Mivel a freskók datálása a MOB helyszínen járt szakértői részéről éppen a Veronika-kompozíció alapján történt a 14. századra, s mivel Nikássy vizsgálatai alapján bebizonyosodott, hogy ez a kompozíció *„jóval későbbi"* (Nikássynak a MOB-hoz beadott jelentése szerint 16. századi) ráfestés, feltételezhető (bár ezt a cikkíró nem mondta ki), hogy a másik négy mező freskó-alakjai a 14. századi datáláshoz képest korábban keletkeztek.

Cikkében Nikássy rögzítette még azt a feltételezését is, hogy a rotunda-szentély tengelyében elhelyezett ablak helyén folytatódott a freskó, továbbá megállapította, hogy az ablaktól balra lévő női szentben Árpádházi Szent Erzsébet ismerhető fel.

A freskók első, teljességre törekvő értelmezését még Nikássy beszámolóját megelőzően, a Katolikus Szemle 1940. januári számában a művészettörténész Bíró Béla próbálta megadni. Bíró, miután megállapította, hogy az alakok megjelenítése *„közeli rokonságot mutat a veszprémi Gizella-kápolna freskójának alakjaival"*, sorra vette a kompozíciót. Az első mezőben ő is egyértelműen Szent Veronika ábrázolását fedezte föl, a második képet azonban nem tudta egyértelműen meghatározni. Nikássy Szent-Erzsébet értelmezésével szemben a harmadik ívben álló piros ruhás női szentet Mária Magdolnával azonosította, mivel véleménye szerint a kezében olajosedényt tart, míg a szentélyt középen

kettéválasztó fülke-ablaktól jobbra eső falrészen lévő két kompozíció közül az első a Szent Családot, azaz Szent Annát a kis Máriával és Jézussal, a mellette lévő férfi szent alakja pedig Szent Máté evangélistát ábrázolja.

Bíró kifejtette továbbá azon nézetét, hogy a sorozat öt fő alakja nem alkot szerves egységet, azaz mindegyik kép önálló. Külön kiemelte még, hogy *„az akkori átlagos vidéki festőmesteremberek technikai és kompozicionális felkészültségét messze meghaladó tudással készültek e freskók, s mesterük itt az Alföld közepén, ahová ritkán jutottak el az idegenek, aligha lehetett más, mint magyar ember"*.

Bíró véleményének ismeretében, de Nikássy cikkének megjelenése előtt próbálta azonosítani a freskókon ábrázolt szenteket Kiss Mária Hortensia, a falu monográfusa. Átvéve Bíró analógiáját a veszprémi Gizella-kápolna freskóival, továbbá azt a véleményt is adaptálva, hogy a képek nem alkotnak egységes egészet, a freskók tartalmát illetően önálló alternatívával állt elő. A bal oldali alakban ő is a Veronika kendője epizódot ismerte fel, a következő, Bíró által azonosíthatatlannak tartott alak szerinte Szent Hedvig, míg a harmadik kép – Nikássy véleményével egybeeső módon – a „madarat" tartó Szent Erzsébet lehet. Az ablaktól jobbra az első képet ő is a Szent Családdal azonosította, míg a jobb szélső kép véleménye szerint Szent Pál ábrázolása lehet.

A három, a freskókat a megtalálásuk után értelmezni kívánó szerző közül csak Kiss Mária Hortensia volt, aki a képek keletkezését közelebbről is megpróbálta meghatározni. Álláspontja szerint a falképek valamikor a 14. század első felében, valószínűleg a falu akkori földesura, a Csanád nemzetséghez tartozó Tamás csanádi püspök (1350-1358) megbízásából készülhettek. Ezt az álláspontot vette át Juhász Kálmán is, mi több, az utolsó, férfiszentet ábrázoló képet a Csanád nemzetség egyik tagja (*„talán éppen Telegdi püspök"*) védőszentjével, Szent Tamás apostollal azonosította.

A hetvenes évek elején Dávid Katalin művészettörténész adott részletes ikonográfiai elemzést és újszerű megközelítést a körtemplom 14. századi freskóiról, melyek keletkezését maga is – Kiss Mária Hortensiához és Juhász Kálmánhoz hasonlóan – Telegdi Tamás csanádi püspöknek, a körtemplom kegyurának mecénási tevékenységével hozta összefüggésbe. Hazai analógiák alapján úgy vélte, hogy a képek összetartoznak, s egy programadó kép köré szerveződnek. E programadó kép a Mettercia-ábrázolás volt, azaz a középpontban Szent Anna áll Máriával és Jézussal.

A Mettercia-ábrázolás a 14. századtól gazdag emlékanyaggal alátámasztva két formában jelent meg Magyarországon. Vagy egyszerűbb formában, ahol Szent Anna csak harmadmagával látható (azaz a Mettercia-ábrázolás önmagában), vagy a Nagy Szent Család ábrázolásaként, ahol Szent Anna mellett Mária Kleofás a 4 gyermekével és Mária Salomás a két gyermekével (Mária második és harmadik házassága!) is megtalálható. Ez utóbbi ábrázolás látható az Arad megyei Feketegyarmat 15. századi freskóján, s Dávid Katalin szerint ez fedezhető fel a kiszombori freskókon is. Véleménye szerint a középső tengelytől jobbra lévő Mettercia-ábrázolás e tekintetben nem volt kérdéses, balról a második kép (szinte megegyezően a feketegyarmatival) Mária Salomás lehet a két gyermekkel, s balra az első kép, a Nikássy által a 16. századi ráfestésnek tartott Veronika kendője ábrázolás alatt lehetett a Mária Kleofás ábrázolás. Az ablak bal oldalán lévő magányos női alakot, akit Nikássy is és Kiss Mária Hortensia is Szent Erzsébetnek tartott, a szerző a kezében tartott pikkelyes testű sárkányalak, valamint a Vas vármegyei Mártonhely (Martjanci) ábrázolásához teljesen hasonló kompozíciós elrendezés (test- és kéztartás, ruházat) alapján Antiochiai Szent Margittal azonosította, aki szintén gyakori kísérője volt a Mettercia-ábrázolásoknak. Az ötödik képet, a kompozíció jobb szélén lévő férfi szentet a sokféle analógia miatt (Szent Lukács, János evangélista, Máté evangélista stb.) nem tudta pontosan azonosítani.

Noha nem hivatkozott rá, minden bizonnyal ismerhette Dávid Katalin álláspontját Bálint Sándor néprajztudós, a szakrális néprajz legismertebb hazai kutatója is, aki a szegedi nagytáj néprajzáról írott összefoglaló munkájában megemlékezett a kiszombori rotundában lévő freskókról is. A Veronika

kendője és a Mettercia-ábrázolást, azaz a Szent Anna harmadmagával motívumot ő is egyértelműnek tartotta, megjegyezve, hogy *„Ezek a szakrális folklór világában a gótikus jámborságra: a Szent Család tiszteletére és a passiómisztikára utalnak. Ellenben a női szent: kezében menyétbőrrel, a két kisebb női szentet oltalmazó szent asszony, továbbá egy férfiszent idáig minden azonosítási kísérletnek ellenállott. Nem világos az egész freskóegyüttes eszmei összefüggése sem."* Figyelemre méltó, hogy Bálint Sándor a magányos női szent kezében fogott – valóban nehezen meghatározható, inkább csikóhalra, illetve némi beleérzéssel sárkányra emlékezte-

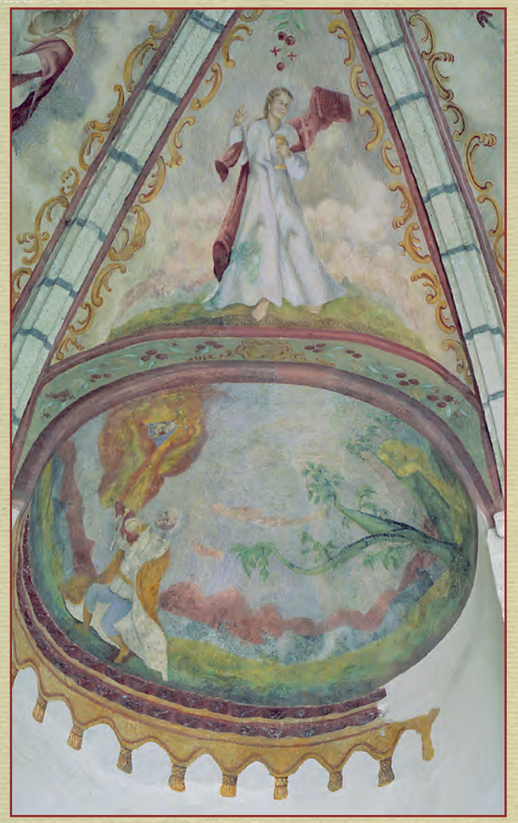

tő – figurát menyéttel, pontosabban menyétbőrrel azonosította. Ebben nem volt egyedül: Fettich Nándor, aki – mint korábban már jeleztük – 1961-ben alapos vizsgálat alá vette a körtemplomot és a freskókat, szintén menyétet vélt fölfedezni az alakban, és azt Szűz Mária attribútumaként azonosította. Bálint Sándor valószínűleg éppen Fettichtől vette át a menyét-motívumot. Ezt az értelmezést azonban, a restaurált falfestmény ismeretében, ma már egyértelműen kizárhatjuk.

A freskók keletkezésének és az ábrázolt szentek meghatározásához az 1975-ös régészeti feltáráshoz kapcsolódó restaurálás adott újabb támpontokat. A körtemplomban végzett ásatásokat, az épület teljes helyreállítását, továbbá a több rétegű szigetelést követően (miután a fal teljesen kiszáradt) sor került a freskók restaurálására, illetve tisztítására is, amelyet Kisterenyei Ervin restaurátorcsoportja végzett el 1982-1983-ban. E munka egyik legfontosabb feladata – az állagvédelem biztosításán túl – az 1939-es Nikássy-féle restaurálás hibáinak, valamint a szakmailag megkérdőjelezhető *„esztétikai helyreállítás"*-nak a korrigálása, továbbá a freskók eredeti állapotuknak megfelelő helyreállítása volt, de nem kevés figyelmet fordítottak arra is, hogy meggyőződjenek arról, volt-e esetleg az 1939-ben feltárt freskókon kívül máshol is falfestmény, ahogyan az például a gerényi rotunda esetében tapasztalható volt.

Az alapos vizsgálatok egyértelműen bebizonyították, hogy az ismert freskókon túl más festés nem volt a falakon. Ugyanakkor a boltozaton, több rétegnyi átfestés alól előkerült a barokk kori templom 18. századi provinciális falfestése, amely Mária mennybemenetelét, a négy evangélistát, valamint Keresztelő Szent Jánost és Szent István királyt ábrázolta.

A falképek vizsgálata új megvilágításba helyezte Dávid Katalin értelmezését. Kisterenyei azt figyelte meg, hogy a freskók vízszintes és függőleges szalagornamentikája pontosan követhetően tagolja a képet. Ennek megfelelően a Veronika kendője ábrázolás (amelyről újólag bebizonyosodott, hogy későbbi ráfestés) mellett lévő, Dávid Katalin által Mária Salomásnak tartott női szent a két gyermekkel, valamint a mellette lévő, Dávid által Antiochiai Szent Margitnak tartott női szent egy kompozíciónak fogható fel. Ebben az esetben – vélte Kisterenyei – megkérdőjelezhető, hogy a Mettercia ábrázolás programadó ábrázolásnak tekinthető-e, hiszen ez alapján megállapítható, hogy a keleti ablaktól balra is és jobbra is azonos számú és közel azonos méretű képmező található.

A föltárás azt is bebizonyította, hogy az a feltételezés, miszerint a freskókat kettéválasztó ablak helyén is lehetett festmény, nem megalapozott. A falkép tehát eredetileg is ebben a formában készült el. Ugyancsak az 1982-83-as restaurálás során derült ki, hogy nem csupán a Veronika kendője ábrázolás későbbi, hanem a freskó többi része sem tekinthető egyidejűnek.

A kimutatható technológiai és stiláris eltérések alapján Kisterenyei Ervin három festési periódust különített el. Az első, legkorábbi periódust az ablaktól balra található, s a kezében tartott sárkányfigura miatt valószínűleg Antiochiai Szent Margitot ábrázoló festmény képviselte, melyet beépítettek a második periódusban készült kompozícióba, azaz a Mária Salomás és a két gyermek, (vagy esetleg Szent Hedvig a leányával és unokahúgával, Árpádházi Szent Erzsébettel), és az ablak túloldalán a Mettercia és a férfi szent által alkotott kompozícióba. A harmadik periódust a Veronika kendője epizód jelentette. Hogy a későbbi (második és harmadik periódus) ráfestések alatt eredetileg milyen képek voltak, nem lehetett azonosítani. Az eltérő festési periódusok azt valószínűsítették, hogy a freskó legrégebbi ábrázolása nem a 14. századra, hanem a 13. századra tehető, s mint Kozák Károly vélte, egykorú, vagy közel egykorú lehetett a körtemplommal, amelyet ő a 12-13. századra datált.

Feltűnő, hogy az eltérő festési periódusokat feltáró restaurátori véleményről nem vett tudomást Prokopp Mária művészettörténész, aki az itáliai trecentónak a közép-kelet európai festészetre gyakorolt hatásáról írt monográfiájában – Dávid Katalin 1974-es értelmezését átvéve – továbbra is a 14. század második felének emlékeként tartja számon a kiszombori freskókat. Ugyanezt az álláspontot képviselte néhány évvel később, az 1987-ben megjelent, s a kort tárgyaló művészeti nagymonográfiában, amelynek egyik általa írt fejezetében szintén a 14. század legvégére datálta, s a Telegdi család mecénási szerepével, illetve itáliai kapcsolatokkal hozta összefüggésbe a falképek keletkezését.

Prokopp Mária legújabban 1993-ban – egy Dávid Katalin köszöntésére összeállított kötetben – adott a korábbinál alaposabb elemzést a rotunda falfestményeiről. Dávid Katalin nyomán a központi helyen lévő Szent Anna harmadmagával ábrázolást ő is programadó képnek tekintette, s ezt

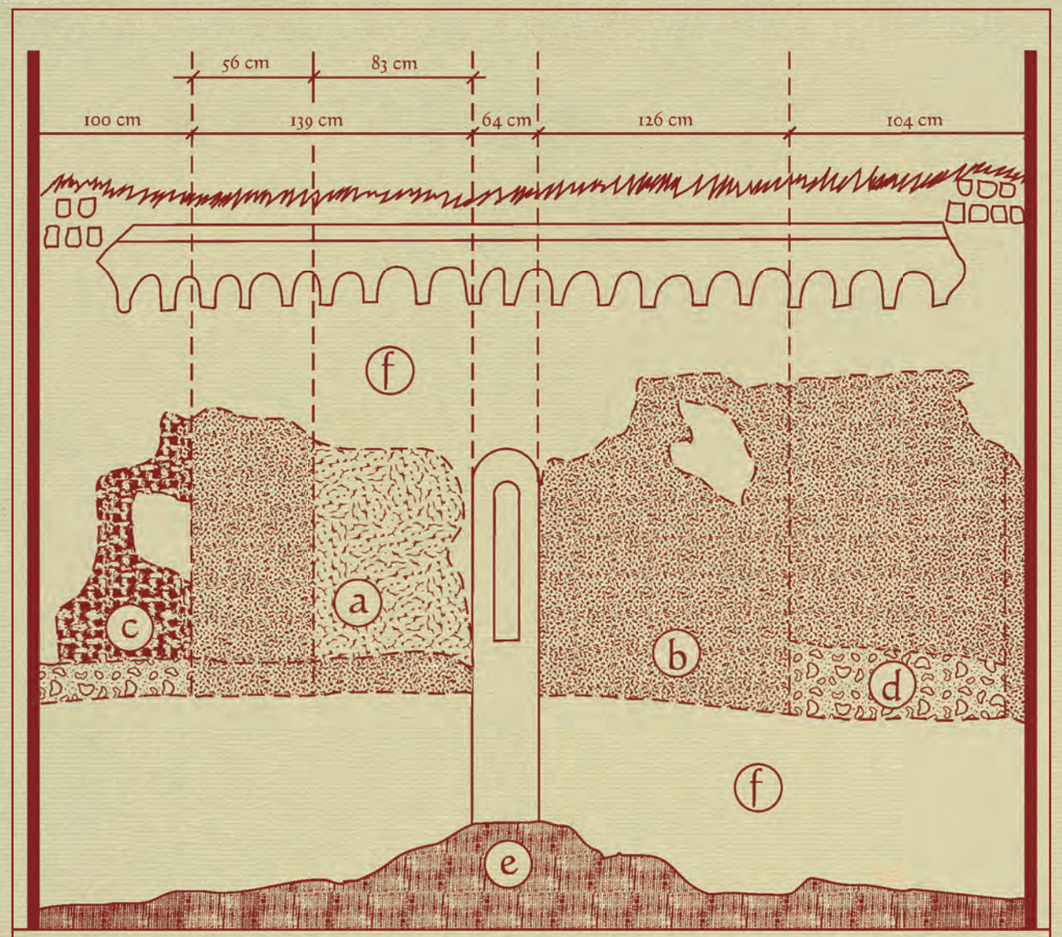

A freskók rétegei Kisterenyei Ervin kutatásai nyomán

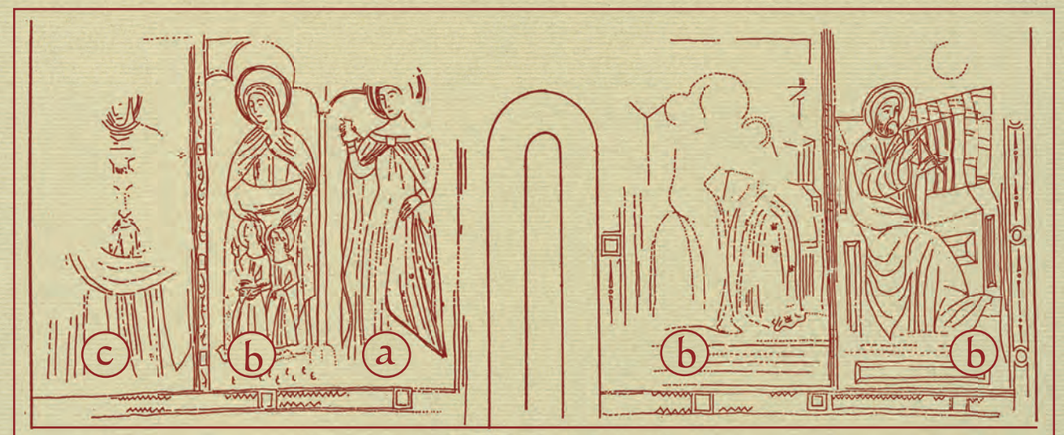

A freskók ábrái Kisterenyei Ervin nyomán

a templom titulusával hozta összefüggésbe. Egyértelműnek tekintette az ablaktól balra eső Antiochiai Szent Margit-ábrázolást is, amelyet, Kozák Károllyal összhangban – és Györffy György megalapozatlan állítására hivatkozva – a johanniták itteni jelenléte következményének tulajdonított. A jobb szélen lévő evangélista ábrázolását ő is Szent Mátéval azonosította, azzal, hogy nézete szerint eredetileg a másik három apostol is helyet kapott a falképeken. Szent Márk vélhetőleg a délkeleti karéj keleti falán, Mátéval szemben, a másik két evangélista pedig a későbbi, 15. századi keletkezésű, s a ferencesek itteni térhódításával magyarázható Veronika kendője ábrázolás alatt volt megtalálható.

Önálló véleményt fogalmazott meg viszont a Veronika-ábrázolás mellett lévő 2. számú falképpel kapcsolatban. Álláspontja szerint valóban felfedezhető Szent Erzsébet ábrázolása a freskók alakjai között, de az nem a Nikássy Lajos és Kiss Mária Hortensia által kimutatott női szenttel azonosítható (azt, mint láttuk, Dávid Katalinnal egybeeső módon Antiochiai Szent Margit ábrázolásának tartja), hanem az attól balra lévő hármas kompozíció főalakjával. A főalak előtt álló két kisebb alak pedig, véleménye szerint, Szent Erzsébet két leányát, Gertrúdot és Zsófiát örökítette meg.

Szent Erzsébet kiszombori kultuszát szerinte az a tény igazolhatta, hogy II. András királyt a közeli egresi ciszterci apátságban temették el, továbbá az is, hogy az Anjou királynék nagy tisztelettel voltak védőszentjük iránt. Megemlíti még, hogy Károly Róbert özvegye, Erzsébet királyné volt az, aki 1361-ben Szent Gellért tiszteletére új síremléket állított a Kiszomborhoz alig néhány kilométerre lévő Csanádon. Mindez nézete szerint bizonyíték arra, hogy a Maros-vidék és a királyi udvar között szoros kapcsolat volt, s ez az Erzsébet-kultusz itteni jelenlétét is értelmezhetővé tette. E kapcsolatot csak erősítette a Csanád nemzetséghez tartozó Telegdi család kiszombori kötődése: 1360-ban itt építették fel nemesi kúriájukat. Prokopp Mária is osztotta tanulmányában azok véleményét, akik az 1350-1360-as évekre datálható freskók keletkezését Telegdi Tamás csanádi püspök, majd esztergomi érsek ténykedésével hozták összefüggésbe. Szerinte egyértelmű bizonyíték erre a falképek művészi színvonala, amely *„a királyi és prímási udvarokkal való közvetlen kapcsolatra utal”.*

Noha Prokopp Mária véleménye több ponton egybeesett a körtemplom freskóinak eddigi értelmezési kísérleteivel, azzal, amiben új szempontokat vetett fel, tehát a Szent Erzsébet kultusz itteni jelenlétének felvetésével, és ennek Telegdi Tamáshoz való kötésével, ellentmondani látszik a falfestmények azon datálási rendjének, amely a képek legújabb, és szakmailag alátámasztott restaurálása nyomán meghatározhatóvá vált. Természetesen ugyanez vonatkozik azon korábbi értelmezésekre is, amelyek a freskók keletkezését Telegdi Tamás csanádi püspök

személyéhez kötötték. Prokopp Mária, miként elődei, többek között Kiss Mária Hortensia vagy Dávid Katalin is, a körkép keletkezésének két periódusát különítették el, s csupán a Veronika kendője ábrázolást tekintették későbbi ráfestésnek, az eredeti alapszintnek a 14. század közepét fogadták el. Ehhez képest – mint Kisterenyei Ervin kutatásai alapján ezt érintettük – a körkép keletkezésének három jól elkülöníthető periódusa volt, s a legkorábbi periódus a 13. századra datálható, amely jóval korábbi eredetre utal, mint az Anjou uralkodók kora, s különösen mint Telegdi Tamás csanádi püspöksége. E tény viszont, ha ikonográfiailag nem is, a keletkezés meghatározása tekintetében megkérdőjelezi mind a korábbi, mind pedig a legújabb értelmezések helytállóságát. Ugyancsak nem látszik elfogadhatónak Prokopp Mária esetében az Antiochiai Szent Margit ábrázolásnak a johannitákkal való összekapcsolása, hiszen, miként a körtemplom keletkezése kapcsán érintettük, Györffy György és Kozák Károly vélekedésével ellentétben egyetlen adattal sem támasztható alá a johanniták itteni jelenléte.

A rejtélyes rotunda

A legutóbbi évek vizsgálataiból világosan látható: máig nincs megnyugtató bizonyíték arra, hogy ki által, s legfőképpen mikor épült a kiszombori, s a hozzá hasonló karcsai, gerényi és kolozsmonostori rotunda. Nincs egyértelmű adat arról sem, mi volt e sajátosan kiképzett körtemplomok eredeti funkciója. Az sem látható világosan, hogy e templomok építészeti hasonlósága egyazon építőműhely tevékenységével magyarázható-e, avagy a hasonlóság a véletlen egybeesés műve volt. E kérdések egy részére a legutóbbi kutatások alapján talán ma már az igazsághoz közeli válasz adható, más kérdések megválaszolásánál csupán a nem egy esetben egymást is kizáró hipotézisekre hagyatkozhatunk.

Noha a körtemplomok nem voltak idegenek a nyugati kereszténységtől, a hatkaréjos rotundák mégsem váltak általánossá Európában, a Kárpát-medencében található néhány példa mellett e formai megoldás valóban a Kaukázus-vidék keresztény építészetére jellemző. Az ottani rotundák azonban évszázadokkal korábban épültek, mint a kárpát-medenceiek, ezért a közvetlen kapcsolat nem csak eszmei, de formai tekintetben is megkérdőjelezhető. De még ha meg is lenne az a szál, amely a magyarországi rotundák és a Kaukázus-vidéki körtemplomok között a kontaktust megteremtette, továbbra sincs magyarázat, hogy ki vagy mi és főként miért kötötte össze Kiszombort akár Kolozsmonostorral, akár a Felső-Tisza menti Karcsával vagy Gerénnyel.

A kiszombori rotunda építéstörténetének, különösen a hetvenes-nyolcvanas évekből, ma már gazdagnak mondható irodalma van, ezek áttekintése ellenére sem mondhatjuk azt, hogy a fenti, a rotunda történetét alapvetően meghatározó kérdésekre megkérdőjelezhetetlen választ adhatunk. Meg sem kíséreljük ezért oly módon összefoglalni az eddigi kutatások eredményeit, hogy azokból egy biztosnak tűnő építéstörténeti folyamatot rekonstruáljunk. Erre ugyanis a ma rendelkezésünkre álló források és adatok nem elégségesek.

Amit ma a rotundáról igazából tudhatunk, azt elsősorban a régészeti feltárásoknak köszönhetjük, bár – láthattuk – a leletek értelmezésében, az azokból levonható következtetések tekintetében itt is vannak különbségek. A legtöbb jel, elsősorban a késő román és a korai gót stílusra utaló építészeti megoldások alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a rotunda építése legnagyobb valószínűséggel a 12. század második felére tehető. Ám a stílusjegyek és az építészeti megoldások orientáló szerepével együtt is számos bizonytalanság van, elsődlegesen a templom rendhagyó és különös voltából következően, amely nem zárja ki egy ettől némileg eltérő (a Horváth Ferenc régész által föltárt, az előépítmény alapozásába mélyített gödör, és az abban talált leletek alapján talán korábbi) datálás létjogosultságát sem.

Nincs teljes egyetértés a kutatók között a freskók keletkezési idejének és ikonográfi-

ájának meghatározása tekintetében sem. Az utóbbi pontos definiálását meglehetősen megnehezíti a falképek töredékessége, hiányossága. A datálás vonatkozásában a legújabb feltárások adnak iránymutatást, melyek alapján feltételezhető, hogy a freskók időrendjében nem az eddig általánosan elfogadott két, hanem három festési periódussal kell számolni, s a legkorábbi periódus nem a 14. századra, hanem a 13. század elejére datálható, azaz nem zárható ki, hogy ez a periódus közvetlenül a körtemplom építését követő évtizedekre tehető.

Mindazonáltal meg kell állapítanunk: a cáfolhatatlan és teljesen egyértelműnek tekinthető kormeghatározáshoz mind a körtemplom építése, mind pedig a freskók tekintetében egyelőre kevés a rendelkezésünkre álló ismeret. Az pedig most még nem tudható, hogy vajon az elkövetkező években előkerülnek-e olyan források, építészeti vagy falfestészeti analógiák, amelyek alkalmasak lehetnek a valós időrend meghatározására és valamennyi függő kérdés megválaszolására. Maradnak ezért egyelőre a hipotézisek, amelyek nem egyszer önmagukkal is ellentmondásban álló megoldásokat nyújtanak. Biztos válaszok hiányában, úgy tűnik, a kiszombori körtemplom (s vele együtt a karcsai, a gerényi és a kolozsmonostori rotunda) még jó ideig a magyarországi román kori építészet *„meg nem oldott rejtélyét"* fogja jelenteni.

Irodalom

Bakay Kornél: A magyar államalapítás. Bp. 1978. Gondolat.

Balics Lajos: A római katholikus egyház története Magyarországon I-II. Bp. 1885-1890.

Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. Első rész. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75-2. Szeged, 1976.

Bárány Ágoston: Torontálvármegye' hajdana. Budán. 1845.

Barna János: Árpádházi templomaink. Makó. 1902.

Barna János dr. (szerk.): Makó és Csanád-Torontál vármegyei községek. Bp. 1929. Magyar városok monográfiája VI.

Baróti Lajos: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. Bp. 1893.

Barth Ferenc: A kiszombori műemlék. = Katolikus Alföld. 1940. 47-48.

Bíró Béla: Hatszázéves freskó Kiszomborban. = Katolikus Szemle. 1940:1. 8-13.

Blazovich László: Dél-alföldi városok a 14-16. században. in A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged. 2000. 17-40.

Blazovich László (szerk.): Makó története a kezdetektől 1849-ig. Makó, 1993. Makó monográfiája 4.

Blazovich László (szerk.): A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban. Szeged, 1996. Dél-Alföldi évszázadok 9.

Blazovich László – Géczi Lajos: A Telegdiek pere 1568-1572. Szeged, 1995. Dél-Alföldi évszázadok 6.

Blazovich László - Kristó Gyula: A csongrádi régió 1100 éve. Szeged, 1993.

Blazovich László és Marosvári Attila (szerk.): Három folyó mentén. Csongrád megye millenniumi albuma. Szeged, 2001. Csongrád Megyei Önkormányzat

Boroviczény Károly-György: Cruciferi Sancti Regis Stefani. Tanulmányok a Stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéből. = Orvostörténeti Közlemények. 133-140. [1991-92]. 7-48.

Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. I-II. Bp. 1896-1897.

Borovszky Samu (szerk): Torontál vármegye. Bp. [1911]. Országos Monografia Társaság. Magyarország vármegyéi és városai.

Böhm Lénárt: Dél-Magyarország, vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. I-II. Pest, 1867. Emich Gusztáv tulajdona.

Csanád Egyházmegye Jubileumi Évkönyve 1980. Hn. [Szeged]. Én. [1980].

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-II. Bp. 1890-1894.

Csányi Károly: Bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben. = MTA II. Oszt. Közl. 1. Társadalomtudományi sorozat. 1. köt. 1. (1950) 25-40.

Csányi Károly - Lux Géza: Építészhallgatóink középkori építészeti felvételei. Karcsa. Református templom. = Technika. A M. Kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti Tanszékének közleményei. 1938:10. 379-384., 1939:1. 27-35.

Csemegi József: Középeurópa románkori centrális templomainak építészet-történeti kérdései. = Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 1960. 3. 323-334.

Csomor Lajos: A kolozsmonostori benczés apátság és birtokai (1556-ig). Kolozsvár, 1912

Cs. Tompos Erzsébet: A hatkaréjú, hármas lánc-csillag politikai tartalma a keleti kereszténység és az iszlám építészetében. = Építés-Építészettudomány 1974:1-2. 95-125.

D. Matuz Edit: Rómer Flóris kéziratos hagyatékának Csongrád megyére vonatkozó adatai. in Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1986-1. Szeged, 1986. 31-48.

Dávid Katalin: Die Kirche von Kiszombor. = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. XV. Fasc. 3-4. Bp. 1970. 201-230.

Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Bp. 1974. Akadémiai. Művészettörténeti Füzetek. 7.

Dávid Katalin: Válasza az opponensi véleményekre. = Művészettörténeti Értesítő 1974:4. 336-340.

Dercsényi Dezső: Románkori építészet Magyarországon. Bp. 1974. Helikon – Corvina.

Dercsényi Dezső (szerk.): A magyarországi művészet története. A honfoglalástól a XIX. századig. Bp. 1961. II. kiad.

Deschmann Alajos: Kárpátalja műemlékei. Bp. 1990. Tájak Korok Múzeumok könyvtára 2.

Dékány Tibor: A gerényi templom. = Honismeret. 1981:1. 40-43.

Dékány Tibor: A negyedik hatkaréjos rotunda. = Műemlékvédelem. 1983:3. 192-200.

Détsy Mihály: Műemléki templomok. in Műemlékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Miskolc, 1987. Herman Ottó Múzeum

Dobos Lajos - Kriszt György: Középkori templomaink. Bp. 1990. MTI.

Entz Géza: A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól. = Művészettörténeti Értesítő 1967. 241-250.

Entz Géza: Erdély építészete a 11-13. században. Kolozsvár, 1994. Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása.

Eperjessy Kálmán: A Maros szabályozása Makónál 1754-ben. Makó, 1931. Csanádvármegyei Könyvtár 12.

Erdei Ferenc: Románkori rotunda helyreállítása, Kiszombor. = Magyar Építőipar 1985:1-2. 40-42.

Erdei Ferenc: A kiszombori román-kori rotunda helyreállítása. = Műemlékvédelem 1986:3. 207-219.

Erdei Ferenc: A kiszombori rotunda helyreállítása. = Műemlékvédelmi Szemle 1992:1. 31-38.

F. Romhányi Beatrix: Az ispotályos és lovagrendek helye a középkori magyarországi szerzetességen belül. in Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József, Majorossy Judit és Zsengellér József. Máriabesnyő-Gödöllő, 2006. Attraktor. 175-180.

Fejérpataky László: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XV. században. = Századok. 1887. 493-517. és 589-609.

Forster Gyula (szerk.): Magyarország műemlékei III. Bp. 1913.

Fülep Lajos (főszerk.): A magyarországi művészet története. Szövegkötet. Bp. 1970. Ötödik, átdolgozott kiad.

Genthon István: Magyarország művészeti emlékei 2. Duna-Tisza-köze, Tiszántúl, Felsővidék. Bp. 1961. Képzőművészeti.

Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. 2. átdolgozott kiadás. Átdolgozta Dercsényi Dezső. [Bp.1974]. Corvina.

Gerecze Péter (összeáll.): Magyarország műemlékei. II. A mű-emlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1906.

Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938.

Gerő László (szerk.): Magyar építészet (a XIX. század végéig) II. kiad. Bp. 1954.

[Gervers] Molnár Vera: Beszámoló a karcsai templom 1964. évi ásatásáról. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica Tom. X. Szeged, 1966. 103-113.

Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972. Akadémiai. Művészettörténeti füzetek 4.
Giday Kálmán: A kiszombori rotunda és falfestményei. = Élet és Tudomány. 1976:4. 151-154.
Guzsik Tamás: Beszélő kövek. Gondolatok a magyar kőépítészet első emlékeiről. = Architektura Hungariae 1. 1999. 3.
Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963.
Györffy György: Opponensi véleménye Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiájának rekonstrukciója c. kandidátusi értekezéséről. = Művészettörténeti Értesítő 1974:4. 333-334.
Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. Gondolat
Hamvas István: A kiszombori románkori körtemplom titkai. = Vigília 1965:3. 136-139.
Henszlmann Imre: Archeologiai kirándulás Csanádba. = Archeologiai Közlemények. VIII. 1871:1. 1-34.
Henszlmann Imre: Magyarország ó-keresztyén, román és át-menet stylü mü-emlékeinek rövid ismertetése. Bp. 1876.
Historia Domus = Liber Primus Complectens Historiam Parochiae Zomboriensis in Dioecesi Csanadiensi et Comitatu Torontaliensi sitae 1818-1976. Kézirat.
Horváth Ferenc: Régészeti tanulmányok Csongrád megye középkori történetéhez. Doktori disszertáció. Szeged, 1978. Kézirat
Horváth Zoltán György - Gondos Béla: Ani, az ősi örmény főváros és magyar vonatkozásai. Bp. 2003. Romanika kiadó.
Hunyadi Zsolt: Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam… A johanniták Magyarországon a 14. század végéig. = Aetas 2002:4. 52-76.
Hunyadi Zsolt: A johanniták a középkori Magyarországon a 14. század végéig. in Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József, Majorossy Judit és Zsengellér József. Máriabesnyő-Gödöllő, 2006. Attraktor. 195-208.
Istvánfi Gyula: Vésztő-Mágorhalom Csolt-monostor helyreállítása 1978-82. = Műemlékvédelem 1985:2. 70-79.
Juhász Irén: A Csolt-nemzetség monostorának története. = Békési Élet 1980:4. 441-448.
Juhász Irén: Vésztő. Mágori domb. Bp. 1984. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 172.

Juhász Irén: A Csolt nemzetség monostora. in A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged. 2000. 281-303.
Juhász Kálmán: Hajdani monostorok a Csanádi egyházmegyében. Bp. 1926.
Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig. (1030-1242) Makó, 1930. Csanádvármegyei Könyvtár 19-20.
Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1243-1307). Makó, 1933. Csanádvármegyei Könyvtár 24.
Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1552-1608). Makó, 1935. Csanádvármegyei Könyvtár 28.
Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1608-1699). Makó, 1936. Csanádvármegyei Könyvtár 29.
Juhász Kálmán: A csanádi székeskáptalan a középkorban. Makó 1941. Csanádvármegyei Könyvtár 38.
Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1307-1386). Makó, 1946. Csanádvármegyei Könyvtár 40.
Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1386-1434). Makó, 1947. Csanádvármegyei Könyvtár 41.
Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1434-1500). Makó, 1947. Csanádvármegyei Könyvtár 42.
Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1500-1552). Makó, 1947. Csanádvármegyei Könyvtár 43.
Juhász Kálmán - Lotz Antal: Szerzetesek a Csanádi egyházmegyében a középkorban. in Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből XVIII. Szeged, 1991. 17-94.
Káldi-Nagy Gyula: A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Szeged, 2000. Dél-Alföldi Évszázadok 15.
Karácsonyi János: A Csanád nemzetség és birtokai Dél-Magyarországon. = Történelmi és Régészeti Értesítő. A Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Közlönye. X. évf. 1884. 3-24., 53-63. XI. évf. 1885. 26-35., 65-79., 119-126., XII. évf. 1886. 94-105.
Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I-III. Bp. 1900. MTA.

Karácsonyi Péter: Szőreg középkori története. in. Szőreg és népe (Tanulmányok). Szerk. Hegyi András. Szeged, 1977. 67-88.
Kiss Mária Hortensia: Kiszombor története (falutanulmány). Makó, [1940]. Csanádvármegyei Könyvtár 35.
Kissné Nagypál Judit: A karcsai református templom helyreállítása rövid története = Műemlékvédelem. 1971. 204-210.
Kisterenyei Ervin: A kiszombori rotunda középkori falképeinek restaurálása, 1982-1983. = Múzeumi Műtárgyvédelem 1982:10. 307-322.
Koszta László: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. in A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged. 2000. 41-79.
Kovách Géza: A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716-1848. Szeged, 1998. Dél-Alföldi Évszázadok 11.
Kozák Károly: Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII-XIII. században. in Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77-1. Szeged, 1978. 49-89.
Kozák Károly: Kiszombor, rk. templom feltárása. 1981. Jelentés. Móra Ferenc Múzeum Régészeti Adattára. Lsz. 1117-86/2.
Kozák Károly: Közép-Európa centrális templomai (IX-XI. század). in Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. Veszprém, 1984. 107-143.
Kozák Károly: Kiszombor. Körtemplom. Bp. 1985. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 296.
Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. Magvető. Nemzet és emlékezet.
Kristó Gyula (szerk.): Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szeged, 1983.
Levárdy Ferenc: Magyar templomok művészete. Bp. 1982. Szent István Társulat.
Makkai László és Mócsy András (szerk.): Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Bp. 1986. Akadémiai.
Marosi Ernő: A gerényi rotunda építéstörténetéhez. = Építés-Építészettudomány. 1973. 296-304.
Marosi Ernő: Magyar falusi templomok. Építészeti hagyományok. Bp. 1975. Corvina.
Marosi Ernő (szerk.): Magyarországi művészet 1300-1470 körül I. Bp. 1987. Akadémiai.
Marosvári Attila: Hipotézisek a kiszombori körtemplom keletkezéséről. in Tanulmányok. Tóth Ferenc köszöntése. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 1998. Makói Múzeum Füzetei 90. 21-30.

Marosvári Attila: A kiszombori rotunda kutatástörténete. in Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. Studia Historica 2. (1999) 87-123.
Marosvári Attila: A kiszombori rotunda. Kiszombor, 2000.
Marosvári Attila: A rotunda. in Kiszombor története. Szerk. Marosvári Attila. II. Kiszombor, 2008. 135-183.
Marosvári Attila: A kiszombori rotunda. Egy ismeretlen műemlék. = Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle. (63). 2012:4. 37-45.
Máté Zsolt: Szeged XVI. századi helyrajza. in. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIV. Szerk.: Blazovich László. Szeged, 1989. 5-75.
Merényi-Metzger Gábor: A csolti monostor tényleges és címzetes apátjai. = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum. 1998:3-4. 235-254.
Mező András: A templomnév a magyar helységnevekben. 11-15. század. Bp. 1996.
Monumenta Vaticana Hungariae. I. Rationes Collectorum Pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281-1375. Bp. 1887.
Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. XI. Pest, 1865.
Nikássy Lajos: A kis-zombori XIV. századi falfestmények helyreállításáról. = Szépművészet. 1941:2. 13-15.
Oláh Miklós: Hungária. in Janus Pannonius – Magyar humanisták. Vál. és szerk. Klaniczai Tibor. Bp. 1982. 1044-1097.
Orthmayer Tivadar- Szentkláray Jenő: Történelmi Adattár Csanád-egyházmegye hajdana és jelenéhez. Második évf. második kötet. Temesvár, 1872
Ortvay Tivadar: Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon. = Századok. 25 (1891). 263-278.
Ortvay Tivadar (szerk.): Magyarország egyházi földleírása a XV. század elején. A pápai tized jegyzékek alapján feltüntetve. Bp. 1891
Prokopp Mária: Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe Particulary Hungary. Bp. 1983. Akadémiai
Prokopp Mária: A kiszombori körtemplom gótikus falképei. in „Ex invisibilibus visibilia…" Emlékkönyv Dávid Katalin professzorasszony 70. születésnapjára. Szerk. Dankó László kalocsai érsek. Bp. 1993. Pesti szalon - Ferenczy kiadó. 158-167.

Radocsay Dénes: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954. Akadémiai.
Reiszig Ede: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. I-II. Bp. 1925.
Rómer Floris Ferencz: Román- és átmenetkoru építmények hazánk területén. = Archeológiai Közlemények. X. Bp. 1876. II. füzet. 1-62.
Rónay Elemér – Gilicze János – Marosvári Attila: A zombori Rónay család története. Szeged, 2012. Dél-Alföldi Évszázadok 30.
Sedlmayer János: Ref. templom helyreállítása, Karcsa. = Magyar Építőművészet. 1970. 46-49.
Szabó László: Az Árpádkori magyar építőművészet. Bp. 1913.
Szakács Béla Zsolt: A lovagrendek művészete a középkori Magyarországon. in Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József, Majorossy Judit és Zsengellér József. Máriabesnyő-Gödöllő, 2006. Attraktor. 239-249.
Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. I.1.c. Egyház-igazgatási iratok. Parochialia. Egyházközségekre vonatkozó iratok a XVIII. századtól. Kiszombor.
Szentkláray Jenő: Száz év Dél-Magyarország ujabb történetéből (1779-től napjainkig. Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre. Temesvárott, 1879. I.
Szentkláray Jenő: A Csanád-egyházmegyei plébániák története. Temesvárott, 1898. I.
Szentkláray Jenő: Közállapotok Csanád vármegyében a török uralom után. = Századok. 1892. 107-130.
Szentkláray Jenő: Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Újabb részletek Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. Bp. 1909.
Szentkláray Jenő: Újabb részletek a magyarországi török hódoltság történetéből. Bp. 1917.
Szilágyi András, dr.: A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai. Bp. 2008. Semmelweis Kiadó
Szirbik Miklós: Makó várossának közönséges és az abban lévő reformata ekklé'siának különös leírása Szirbik Miklós prédikátor által 1835/6. eszt. Sajtó alá rend. Eperjessy Kálmán. Makó, 1926. Csanádvármegyei Könyvtár 6.
Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok. Bp. 1933.
Takács Lajos: Csanád vezér. Makó, 1931. Csanádvármegyei Könyvtár 22.
Takáts Endre: Gróf Nádasdy László csanádi püspök (1662-1729). Szeged, 1943. Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből. 2.
Tompos Erzsébet: A Kaukázus-vidék keresztény építészete. Bp. 1996. Ligatura kiadó
Tóth Ferenc: A kiszombori rotunda. = Élet és Tudomány. 1985:32. 1010-1012
Tóth Ferenc: Makó régi térképei. Makó, 1992. Makó monográfiája 1.
Tóth Ferenc (szerk.): Csongrád megye építészeti emlékei. Szeged, 2000. Csongrád Megyei Önkormányzat
Tóth Sándor: Hatkaréjos rotundáink. in: Architektura religioasã medievalã din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania III. Coordinatori: Daniela Marcu Istrate, Adrian Andrei Rusu, Péter Levente Szőcs. Satu Mare, 2004. Editura Muzeului Sãtmãrean. 7-60.
Vančo, Martin: Stredoveké rotundy na Slovensku. Bratislava, 2000.
Vermes Ernő (összeáll.): Csanád vármegye tíz évvel Trianon után. Csanád vármegye és az egyelőre egyesített Arad- és Torontál vármegyék revíziós emlékalbuma. [Gyula], 1929.
Zádor Mihály: Opponensi véleménye Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiájának rekonstrukciója c. kandidátusi értekezéséről. = Művészettörténeti Értesítő. 1974:4. 325-336.

Tartalom

Bevezető 3

A körtemplomra vonatkozó korai adatok 7

A rotunda átalakítása 1910-ben 15

A körtemplom első kutatása. A freskók feltárása (1939-1940) 21

Koncepciók a körtemplom 11. századi építéséről 29

Az 1975-ös régészeti feltárás új eredményei 41

Kísérletek a freskók keletkezési idejének és ikonográfiájának meghatározására 53

A rejtélyes rotunda 65
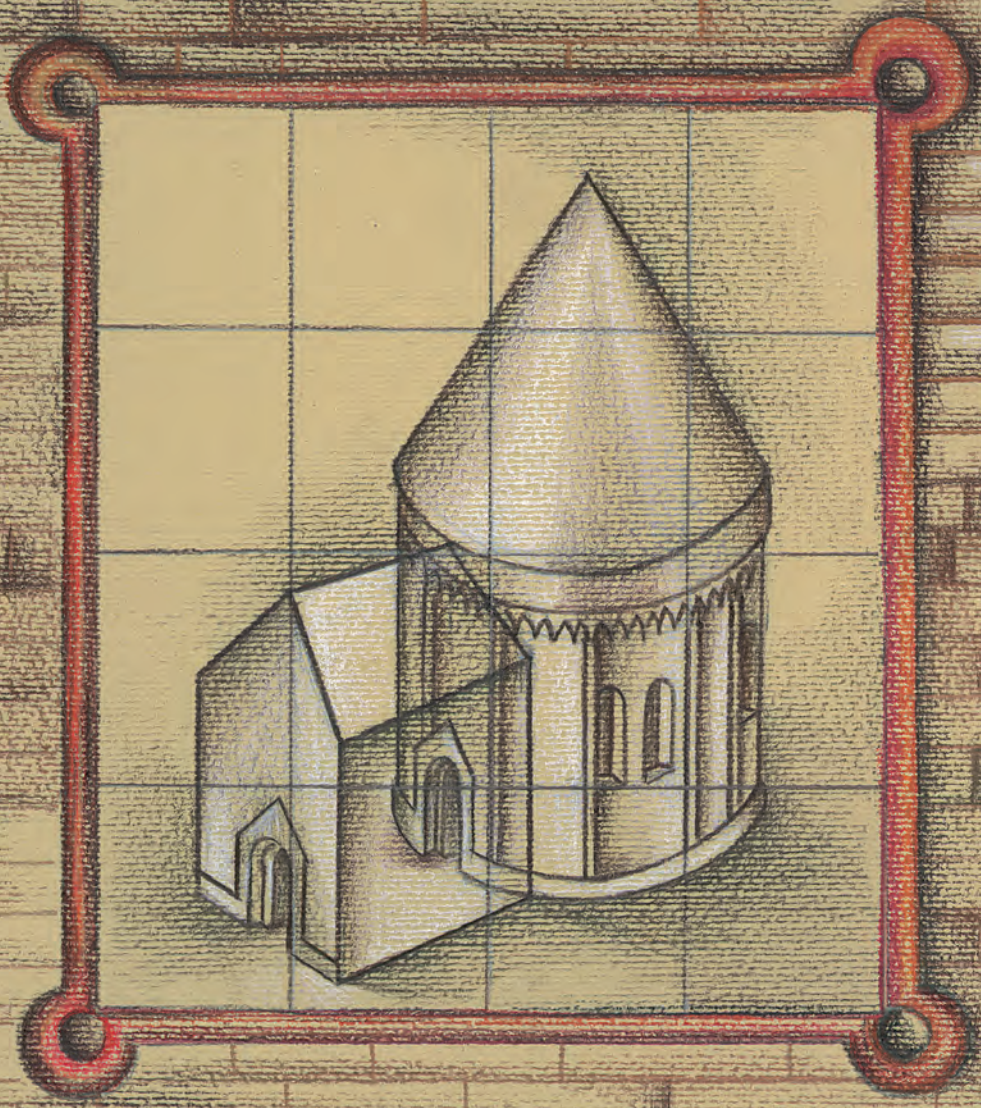
Irodalom 69